

KONDOROSY CSENGE

## Az emancipáció, a reprodukzív és produktív munka összefüggései és tapasztalatai kistelepülésen élő nők élettörténeteinek keresztül

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.2>

*„Akkor még nem volt az, hogy hú,  
fogom magam, egy asszony, aztán  
elmegy dolgozni.”*

Kutatásomban a nők emancipációját vizsgálom a munka viszonylatában egy Veszprém megyei kistelepülésen. A 20. század során több folyamat járult hozzá a nők fokozódó munkaerő-piaci érvényesüléséhez – jól ismert például a két világháború hatása. Magyarországon az államszocialista időszakban a női munkavállalást pozitív, elérendő célként jelenítették meg, amely egyúttal újfajta női szerepet is jelentett a korábbi, hagyományos elképzelésekhez képest.<sup>1</sup> Ennek ellenére a gyakorlatban a dolgozó nőket sorozatos diszkrimináció érte, és jellemzően továbbra is ők végezték a házimunkák jelentős részét.<sup>2</sup> A leginkább „kivülről” és „felülről” érkező hatásokként értelmezhető hivatalos elképzelések a konkrét életvilágokkal kölcsönhatásba lépve a női munka sajátos mintázatait alakították ki. Az otthon végzett reprodukzív munka és a fokozatosan egyre nagyobb teret nyerő,

<sup>1</sup> PALASIK Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején In: PALASIK Mária–SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 78–100.

<sup>2</sup> ACSÁDY Judit: Ipari munkásnők Magyarországon: Közvetítések és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához. *Múltunk*, 2017/2. 25–52.; CSURGÓ Bernadett: Házastárs és társ a mezőgazdaságban: Családi munkamegosztás és döntések a mezőgazdasági vállalkozó családokban. In: PALASIK Mária–SIPOS Balázs (szerk.): I. m. 115–128.

anyagi juttatásért végzett munka sajátos módon kapcsolta össze a privát és a publikus szférát, és alakította át a nők helyzetét és szerepét.

Az otthon és a munkahelyen végzett munka együttes vizsgálata tehát feltétlenül szükséges az emancipációs folyamatok mélyreható megértéséhez. Jelen írásban arra keresem a választ, hogyan alakította a fizetett (produktív) és a háztartási (reproduktív) munka kölcsönhatása a nők emancipációs lehetőségeit és megélt tapasztalatait egy ipari környezetben fekvő kistélepülésen. Ehhez megvizsgálom egyrészt, milyen módon befolyásolták a helyi infrastrukturális adottságok a nők háztartási munkaterheit és ezen keresztül a munkaerő-piaci érvényesülésük kereteit; másrészt munkához köthető tapasztalataikat és narratíváikat – különösen a kiskorban elsajátított munkaetika talajára épülő „dolgozó női” énelbeszélést. Egy Veszprém megyei kistélepülésen, Cserhelyen<sup>3</sup> élő nők megélt tapasztalataira alapozva vizsgálom az emancipáció és a munkavégzés összefüggéseit, teret adva a reproduktív munka hétköznapiakba való beágyazottságának. Az élettörténeti megközelítés egyúttal azt a célt is szolgálja, hogy az összetett élethelyzetek eltérő emancipációs fokozatait és logikáit is azonosítani lehessen. A kvalitatív elemzés egyrészt a nők tapasztalatainak és narratíváinak feltárását célozza, másrészt az ezekből kibomló, hétköznapi realitásról kíván képet nyújtani – igyekezve pótolni a háztartási viszonyok kutatásakor sokszor rejtve maradó strukturális viszonyokat.<sup>4</sup> Az interjúelemzéseket a helyi életfeltételek változásainak strukturalista (kvantitatív és megyei összehasonlító) szemléletű elemzése egészíti ki, kijelölve azt a mozgásteret, amelyen belül az interjúalanyok narratívái és tapasztalatai értelmezhetők.

<sup>3</sup> A település nevét – annak érdekében, hogy az interjúalanyok anonimitását megőrizsem – egy fiktív névre (Cserhely) cseréltem.

<sup>4</sup> GREGOR Anikó: Mi zajlik a háztartásban? A háztartáson belüli erőforrás- és tőkeallokációs folyamatok genderszemponitú megközelítésének lehetőségéről. *Socio.hu*, 2023/1. 4. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2023.1.1>.

## Alávetettségtől az emancipációig? A munka, háztartás és a nők helyzetének összefonódása

A nők emancipációja legtágabban a – kiterjesztett és strukturális értelemben vett – alávetett helyzetükből való felszabadulásukban ragadható meg. Az elnyomás normatív fogalom, amely a modernitásban kialakuló egyenlőség elvén alapulva a – gyakran elnyomott társadalmi csoportok tagjaként értelmezett – egyének cselekvőképességében és/vagy javakhoz való hozzáféréseiben történő szisztematikus korlátozottságára, illetve az ez által okozott sérelmekre vonatkozik.<sup>5</sup> A fogalom használata az elmúlt évszázadok során jelentősen kiszélesedett, ami szükségessé teszi az elnyomás elhatárolását az olyan egyéni sérelmekről vagy szenvedésekről, amelyek nem alkotják egy elnyomó rendszer, azaz egy egymást kölcsönösen erősítő, rendszerszintű akadályok hálózatának részét.<sup>6</sup> A nők alávetettsége egyszerre termelődik újra a gazdasági, politikai és kulturális intézményekben – például a bürokratikus hierarchiákban és a piaci mechanizmusok strukturális sajátosságaiban –, de a hétköznapi gyakorlatokban, a „jó szándékú emberek egyszerű interakciói” során is.<sup>7</sup> Az elnyomás ezen összefüggő rendszere csak külső, „makroszkopikus” nézőpontból rajzolódik ki.<sup>8</sup> Ez a fő oka annak a feszültségnek, amely az elemzés során a kutatói és tapasztalati nézőpont között újra és újra felüti a fejét.

Ahogy az alávetettség egymással összefüggő módozatai, úgy az emancipáció is komplex. Ahelyett, hogy arra az általános, és ebben a formában megválaszolhatatlan kérdésre keresném a

<sup>5</sup> Ann E. CUDD: *Analyzing oppression. Studies in feminist philosophy*. Oxford University Press, New York, 2006. 1–27. DOI: <https://doi.org/10.1093/0195187431.001.0001>; Iris Marion YOUNG: Az elnyomás öt arca. In: CSILLAG Márton et al. (szerk.): *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban*. Társadalomelméleti Kollégium, Budapest, 2001. 11–34.; Tamara L. ZUTLEVIC: Towards a Theory of Oppression. *Ratio*, 2002/1. 80–102. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9329.00177>.

<sup>6</sup> Marilyn FRYE: *The Politics of Reality: Essays in Feminist Theory*. (The Crossing Press Feminist Series.) The Crossing Press, Trumansburg, N. Y., 1983. 2–12.

<sup>7</sup> Iris Marion YOUNG: I. m. 13.

<sup>8</sup> Marilyn FRYE: I. m. 5–7.

választ, hogy emancipálódtak-e a cserhelyi nők, a változó élethelyzeteikben történő átrendeződéseket vizsgálom – az életutakat meghatározó, mindennapokat alapjaiban átható produktív és reprodukív munkavégzésre fókuszálva.

Az elnyomás öt „arca” közül jelen kutatásban elsősorban a vizsgált településen élő nők kizsákmányolására fókuszálok.<sup>9</sup> Ez azonban nemcsak a nők, hanem a férfiak és a település szintjén is értelmezhető. Látni fogjuk, hogy a munkabér alacsony kompenzációján túl a község közelében található sokféle gyár a termelés negatív következményeit és az azzal járó egészségügyi, illetve környezeti kockázatokat és költségeket szisztematikusan szervezte ki a helyiekre – a robbanásoktól és üzemi balesetektől kezdve egészen a veszélyes hulladékot őrző zagyatározóban rejlő kockázatokig.<sup>10</sup> Az aránytalan elosztást jól szemlélteti, hogy míg Cserhelyről rendkívül nagy arányban ingáztak a közeli gyárakba, mégsem olyan változásról van szó, mint a centrummá váló települések – például Ózd<sup>11</sup> – esetében, és nincs szó a lakosság olyan mértékű gyarapodásáról és a mezőgazdaság olyan mértékű visszaeséséről, mint a környékbeli Berhida esetében.<sup>12</sup> Cserhely

<sup>9</sup> A kizsákmányolás olyan strukturális hatalmi viszony, amely során a domináns csoportok szisztematikusan kisajátítják az alávetettek energiáit és munkáját saját státuszuk és vagyonuk gyarapítására – nem véletlen, hogy a 18. században az elnyomást a kizsákmányolással azonosították (Ann E. Cudd: I. m. 2–10.). A kettő között ugyanakkor feszültség is húzódik: a hatékony kizsákmányoláshoz relatíve mobilis, önmagát ellátni képes, azaz nem túlzottan elnyomott munkaerőre van szükség. A „legelegánsabb” megoldás így az, ha a kizsákmányolt „bőre alá hatolva” szokásai, időbeosztása és értékei már eleve a domináns fél céljai felé orientálódnak (Marilyn Frye: I. m. 60.).

<sup>10</sup> A sajtó a rendszerváltást követően rendszeresen tematizálta a helyi környezetvédelmi problémákat. Az államszocialista évtizedek alatt a sajtóban csak korlátozottan, mintegy véletlenszerűen jelent meg a téma: a Nitrokémia által szennyezett kútvíz például a település vízellátottságának javítása kapcsán került megemlítésre. A rendszeres balesetekről nem hazai forrásokból lehet inkább tájékozódni: Egy 1950 és 1953 között a Nitrokémianál dolgozó megfigyelő összesen hét súlyos balesetről szerzett tudomást. Blinken OSA Archivum (a továbbiakban: HU-OSA) 300-1-2:47/142.

<sup>11</sup> Nagy Péter: *Lokális társadalom – gyári társadalom. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig.* (PhD-disszertáció) Esterházy Károly Főiskola, Eger, 2015.

<sup>12</sup> Berhida népessége 1920 és 2020 között megduplázódott (lakossága jelenleg csaknem tízszer annyi, mint Cserhelyé), míg utóbbi népessége hasonló ma-

nem vált az ipari termelés célpontjává, az átalakulást a lakások infrastrukturális ellátottsága és a mindennapi életfeltételek kevésbé tükrözték, az ingázás egyirányúan zajlott. Az egyenlőtlen feltételekből fakadó feszültség a települések közötti viszonyban is érezhető volt.<sup>13</sup>

Az efféle környezeti igazságtalanságon túl nem maradhat említés nélkül a cserhelyi nők ellen elkövetett erőszak elképesztő léptéke sem, amely az interjúk során újra és újra előkerült.<sup>14</sup> Bár jelen kutatásban nem erre fókuszálok, a nők személyes kapcsolataiban megnyilvánuló bántalmazásban fejeződik ki a legélesebben az a szisztematikus erőszak, amelyet az ezt megengedő és normalizáló társadalmi kontextus jelent.<sup>15</sup>

A női alávetettségéről szóló tengernyi szakirodalom közül a munkavégzés és a nők helyzetének összefüggéseire koncentrálok. A nők tömeges bér munkába állása az államszocializmus éveiben korábban ismeretlen jelenség volt – annak ellenére, hogy a nők által végzett termelőmunka az iparosodás előtt magától értetődő volt. Miért volt akkor mégis új keletű a nők keresőtevékenysége?

radt. Cserhellyel ellentétben Berhida eredeti településképe átalakult az 1930-as évektől. SELMECZI KOVÁCS Attila: Hagyományos építkezés és gazdálkodás. In: LICHTNECKERT András (szerk.): *Berhida, Kiskovácsi, Peremarton története és néprajza*. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2000. 192.

<sup>13</sup> Dr. Varjú Lajos (1975-től Balatonfűzfő tanácselnöke, később polgármestere) ezt nyilatkozta: „A másik, ami nagyon meglepett annak idején – a rendezési tervegyeztetésekbe ugyanis a környező településeket is be kellett vonni –, hogy milyen ellenszenvvel voltak a fűzfői tanács iránt, azért, mert a Nitrokémiánál megtermelt nyereségből Fűzfő fejlődött, és nem Papkeszi [...] és a többi, ahol a Nitrokémia dolgozói laktak.” Szerinte ez csak a gyártelepi rész kapcsán jogos, a községhez tartozó egyéb részek nem kaptak a pénzből. SZÖNYEG János: *Fejezetek Balatonfűzfő történetéből*. Balatonfűzfő Önkormányzata, Balatonfűzfő, 2009.

<sup>14</sup> Összesen tíz olyan nővel készítettem interjút, aki legalább két évtizede a vizsgált településen élt. Közülük csaknem minden második számolt be különböző erőszakos tapasztalatokról, hárman súlyos fizikai bántalmazásra emlékeztek vissza.

<sup>15</sup> Iris Marion YOUNG: I. m. 28. Azon ritkább esetek felderítését, amikor férfiak a bántalmazás áldozatai – a terepmunka során hallottam erre példát –, ugyanaz az elnyomó társadalmi nemi szereprendszer akadályozza, amely a férfiakat a sebezhetetlenség és a dominancia kényszerpályáján tartja. A hegemon maszkulinitás ideálja megbélyegzi a nem hegemon maszkulinitásokat – például a bántalmazott, áldozattá váló férfit –, megnehezítve a segítségkérést. R. W. CONNELL: Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender & Society*, 2015/6. 829–859. DOI: <https://doi.org/10.1177/0891243205278639>.

A választ a munka fogalomtörténetében kell keresni: a fizetett és fizetetlen, illetve produktív(nak) és reprodukív(nak tartott) dimenzióik gondolati és gyakorlati elkülönülésében. A munkavégzés és a termelőmunka szoros asszociációja egyidős a munkáról való gondolkodás történetével. A 17. századig a munka az alacsony társadalmi státuszt és a vele járó függőségi állapotot jelentette. Később fokozatosan felértékelődött, és a szabad létezés, sőt a társadalmi integráció elemeként tűnt fel.<sup>16</sup> Ez a gondolat a kapitalista, nyugati társadalmak kulturális önértelmezésének egyre inkább a részévé vált, „ami korábban a mindennapi betevő megszerzésének pusztá kényszere volt, azt immár a társadalmi emancipáció és a szabadság bizonyítékeként értelmezték”.<sup>17</sup>

A munka sokféle megközelítést összekötötte az az implicit, de következetes felfogás, miszerint munkának tekinthető az, ami valamely fizikai tárgyat, árut állít elő. A munka és a piaci értelemben vett produktivitás összekapcsolását – és az ezen kívül eső területek „hallgatolagos megvetését” – Marx gondolatai tovább mélyítették.<sup>18</sup> Bár Marx több helyen reflektált rá, hogy a munkaerő értékét az újratermeléséhez szükséges munkaidő és „létfenntartási eszközök” jelentik,<sup>19</sup> a reprodukív munka kisebbrészt a modern bér munka előfeltételeként, nagyobbrészt annak ellentétéként, preindusztriális, archaikus formájaként jelent meg, s mindezt részletesen – pláne koherensen – nem fejtette ki. A későbbi feminista kritika ezt a hiányt pótlandó a marx fogalmak segítségével mutatott rá a keretrendszer hiányosságaira.<sup>20</sup>

Marx és Engels reprodukív munkával kapcsolatos vakfoltja összefüggésbe hozható a háztartások átalakulását jellemző,

<sup>16</sup> Axel HONNETH: 'Labour', A Brief History of a Modern Concept. *Philosophy*, 2022/2. 149–167. DOI: <https://doi.org/10.1017/S003181912100036X>; Max WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: vallásszociológiai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982 [1904].

<sup>17</sup> Axel HONNETH: I. m. 149.

<sup>18</sup> Uo. 157.

<sup>19</sup> Karl MARX: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet*. Szikra, Budapest, 1955 [1867]. 163–370.

<sup>20</sup> CSÁNYI Gergely–GAGYI Ágnes–KERÉKGYÁRTÓ Ágnes: Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat*, 2018/24. 9.; Wally SECCOMBE: The Housewife and Her Labour under Capitalism. *New Left Review*, 1974/83. 3–24.

hosszú távú történeti tendenciával. A nők az iparosodás előtt is végeztek termelőmunkát, ez viszont döntően a háztartás keretei között zajlott – ez volt a családi gazdaság korszaka.<sup>21</sup> Az iparosodás során a termelés a háztartásból műhelyekbe és gyárakba helyeződött át. A családok bérszükséglete és bértől való függése fokozódott, a nők termelőtevékenysége a háztartás bérszükséglete alapján változott, epizodikussá és rendszertelenné vált. Ezzel a nők, gyermekek és idősek elveszítették relatív hatalmukat, amely a család munkájuktól való függőségéből és annak szükségességének (f)elismeréséből fakadt. A bérmunkássá vált férfi szférája az otthonon kívüli gyár lett, míg a nő az otthon falai közé záródott.<sup>22</sup> Ezzel szemben az otthon és a munkahely elválása a férfimunkavégzés kontinuos eleme és jellegzetessége volt.<sup>23</sup> A reprodukív feladatok ellátására a családi bér gazdaságban is szükség volt, döntő különbség viszont, hogy ezt a nem otthon végzett termelőmunkával kellett összehangolni.<sup>24</sup>

Jól tetten érhető e változás a hazai népszámlálásokban. A női munkavégzés valós mértéke a reprodukív munkák túlsúlya miatt a statisztikákban csak korlátozottan ragadható meg, így külön figyelmet érdemel a nők bérmunkán kívüli gazdasági hozzájárulására irányuló segítő családtag kategóriája.<sup>25</sup> A női munkavállalás történeti változékonyságát, a mindenkori érdekektől való füg-

<sup>21</sup> Louise TILLY–Joan Wallach SCOTT: *Women, Work, and Family*. Routledge, New York–London, 1987. A szerzőpáros Franciaországra és Nagy-Britanniára fókuszáló klasszikus elemzésében követi végig a női munka alakulásának negyed évezredes történetét, három főbb korszakot különítve el. Az általuk használt korszakolást szándékosan nem használtam, elkerülendő egyrészt a hazai viszonyok nyugat-európai mintákhoz való hasonlítását, másrészt a lineáris fejlődés illúzióját. A női munka és a háztartásokban bekövetkező változások összefüggése ugyanakkor ideáltípusként jól használható a vizsgált életvilágban sokszor párhuzamosan jelen levő mintázatok azonosítására.

<sup>22</sup> Mariarosa DALLA COSTA–Selma JAMES: *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall, Bristol, 1975. 21–24.

<sup>23</sup> GYÁNI Gábor: Társadalmi nemek a munkaerőpiacon a polgári Magyarországon. *Rubicon Online Plusz*, 2009/4. Forrás: <https://rubicon.hu/hu/cikkek/tarsadalmi-nemek-a-munkaeropiacon-a-polgari-magyarorszagon> (Letöltve: 2026. 06. 12.)

<sup>24</sup> Louise TILLY–Joan Wallach SCOTT: I. m. 104–146.

<sup>25</sup> GYÁNI Gábor: Női munka és a család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle*, 1987/3. 366–374.

gését mutatják a kategória definiálásában megfigyelhető megdöbbentő változások. A századfordulón készített népszámlálásból az átalakulóban lévő családi gazdaság jellemzői körvonalazódnak. A kérdezők a női keresők esetében nem támaszkodhattak a férfiak kapcsán „bizonyos objektív ismérvek” alkalmazására. A női mezőgazdasági dolgozók gazdasági és háztartási tevékenységei olyannyira „összefolynak”, hogy „[a] legszigorúbb és legkimerítőbb utasítások mellett is egyes esetekben igen nehéz eldönteni, hogy az illető nő a gazdaságban kisegítőnek vagy csak a háztartásban foglalkozónak, tehát csak eltartottnak vétessék-e”. Ezt olyannyira feloldhatatlannak tartották, hogy „a számlálóbiztosok szubjektív felfogása határoz erre nézve legtöbb esetben”.<sup>26</sup> Tíz évvel később ezt úgy értékelik, hogy a „háztartásbeli” nők kerültek összeírásra, ezért ezúttal „csak a tényleg a gazdaságban segítő családtagok kerültek a keresők közé”.<sup>27</sup> A világháborút követő népszámláláskor újabb fordulat figyelhető meg: a segítő családtagokat egységesen a keresők között tüntetik fel: „csak azt tekintettük háztartásbelinek, aki valóban semmi részt nem vett a családfő foglalkozásában”.<sup>28</sup> A „háztartásbeli” itt azt a nem termelő nőt jelöli, aki szigorúan reprodukív munkára fordítja az idejét. Látni fogjuk, hogy az interjúalanyok is előszeretettel használták ezt a kifejezést, ami több esetben teljesen más realitást rejtett.

Bár felvetődhet a kérdés, hogy a megváltozott kategorizáció nem jelenti-e a segítő családtagok keresőtevékenységének fokozott elismerését, az elemzésből kitűnik, hogy létszámbővülésüket nem tekintették a keresők „tényleges növekedésnek”, így a változás inkább a háború utáni állapotokból fakadó érdekek és kényszerek – például a megcsappant férfimunkaerő – következménye volt.<sup>29</sup>

<sup>26</sup> *A magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1909. 143.

<sup>27</sup> *A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920. 103.

<sup>28</sup> *Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920. 54.

<sup>29</sup> Erre utal az is, hogy a segítő családtagokat „inkább a polgári társadalomhoz” tartják sorolhatónak, szintén egyfajta névleges „emancipációt” megtestesítve.

Az 1970-es években kibontakozó, marxista feminista nézőpontú házimunkavita épp a reprodukzív munka megalapozatlan el nem ismerésére fókuszált, rámutatva, hogy a „produktív” munkától elválaszthatatlan és ugyanúgy a tőkefelhalmozás eszköze.<sup>30</sup> A házimunka szisztematikus láthatatlanná tétele – piaci szférán kívüli, mellékesként és/vagy természetesként való kezelése – a nők kizsákmányolásának alapja, amelyen keresztül a tőkés értéktöbbletet von el a háztartásoktól anélkül, hogy megfizetné azt. A folyamatot, amely során a nőket társadalmilag háziasszonyként határozták meg, akik férjüktől függenek – függetlenül attól, hogy de facto háziasszonyok-e, vagy sem –, Maria Mies a *háziasszonyosodás* (*housewifization*) fogalmával ragadta meg.<sup>31</sup> Mies nyomán a nők és a férfiak kizsákmányolásának összekapcsolódására hívja fel a figyelmet Wilma Dunaway is. Eszerint a proletarizáció és a háziasszonyosodás a kapitalizmus „sziámi ikrei”, ahol a férfi jellemzően formális bér munkával, a nő pedig a munkaerő rövid- és hosszú távú újratermelésével foglalkozik.<sup>32</sup>

A történészek mindezek miatt többnyire egyetértenek abban, hogy a nők és a család története szorosan összetartozik, nem lehet az egyiket a másik nélkül megérteni. Ez nem a nők és a háztartás fogalmainak összemosisát,<sup>33</sup> vagy a nők ágenciájától való megfosztását jelenti, hanem egy olyan hosszú távú, közép-korig visszanyúló történeti realitás elismerését, amelyben a nők jellemzően nem függetleníthetők a strukturális és intézményi keretektől.<sup>34</sup> Az interjúelemzés során is látni fogjuk, hogy a nők cselekvőképessége nagyon is létező jelenség, amely ugyanakkor

<sup>30</sup> Maria MIES: *The Lace Makers of Narsapur*. Spinifex, North Melbourne, 2012 [1982]. Mariarosa DALLA COSTA–Selma JAMES: *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall, Bristol, 1975.

<sup>31</sup> Maria MIES: *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. Zed Books, London, 1989 [1986]. 74–110.

<sup>32</sup> Wilma DUNAWAY: A félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán. *Fordulat*, 2018/24. 53–87. Dunaway hangsúlyozza, hogy ha a körülmények úgy kívánják, férfiak is háziasszonyosodhatnak.

<sup>33</sup> Patricia HILDEN: Family History vs. Women in History: A Critique of Tilly and Scott. *International Labor and Working-Class History*, 1979/16. 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0147547900005883>.

<sup>34</sup> GYÁNI Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, Budapest, 2021. 14.

szintén a nők alávetettségének hosszú távú, strukturális keretében értelmezhető – az ellenállás gyakran a patriarchális rendszer töréspontjainak kiaknázásaként jelent meg az életutakban.

A nők felszabadításáról szóló szovjet elképzelés szintén a nők nukleáris családban való alárendelt helyzetéből indult ki – ebben egyetértettek a későbbi marxista feminista fősodorba tartó szerzők nézeteivel, akik az együttélés ezen formájának lebontását és a házimunka társadalmasítását tűzték ki célul.<sup>35</sup> Nagy különbség mutatkozott ugyanakkor a reprodukív munkához való viszonyban. Lenin 1919. szeptember 23-i beszéde ennek egyik legismertebb példája. Megfogalmazásában a nők továbbra is „házi rabszolgák”, akiket a házimunka „elnyom, megfojt, elbutít és megaláz”, a házimunkát végző nő pedig „barbár módon improduktív, jelentéktelen, idegörlő, elbutító és elnyomó robotmunkára” pazarolja az idejét.<sup>36</sup> Ez a házimunka és a házimunkát végző nő leértékelését eredményezte.<sup>37</sup>

A nők tömeges munkába állása olyan új keletű jelenség volt, amelytől joggal volt várható a háztartások szerkezetének újrendeződése. Az állam jogi lépésekkel teremtette meg a nők formális egyenlőségét, amely jelentős előrelépés volt.<sup>38</sup> A női egyenjogúság hirdetéséhez az államnak két okból is érdeke fűződött: egyrészt szüksége volt az ebből származó legitimitásra, másrészt a nők munkaerejére, az iparosítási törekvéseket ugyanis csak új munkaerő bevonásával lehetett kivitelezni.<sup>39</sup>

<sup>35</sup> CSÁNYI Gergely–GAGYI Ágnes–KERÉKGYÁRTÓ Ágnes: I. m. 16.

<sup>36</sup> Vladimir Ilyich LENIN: The tasks of the Working Womens Movement in the Soviet Republic. Speech Delivered at the Fourth Moscow City Conference. In: Vladimir Ilyich LENIN: *On the emancipation of Women*. Progress Publishers, Moscow, 1965. 63–69.

<sup>37</sup> SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pro Pannonia K. Alapítvány, Pécs, 2013. 32–33.

<sup>38</sup> A választójog kapcsán például hosszú küzdelem folyt. Hasonlóan jelentős volt minden felsőoktatási szak megnyitása a nők előtt, amely előtte fél évszázadig meghatározott karokon volt csak elérhető. Lásd: PALASIK Mária: A női egyenjogúság szabályozása Magyarországon a 20. század második felében. In: PALASIK Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 91–103.

<sup>39</sup> Susan ZIMMERMANN: A társadalmi-nemi (gender) rezsim és küzdelem a magyar államszocializmusban. *Eszmélet*, 96. (2012) 103–131.

Az ötvenes évek során a nők jogi egyenlősége több fronton került rögzítésre. 1951-ben, a munka törvénykönyvének megjelenésével vált hivatalossá, hogy a nők és a férfiak egyenlő munkafeltételek mellett dolgoznak.<sup>40</sup> Az emancipációt szűken, a nők bér munkába állására fókuszálva értelmezték, amely nem lebontotta a maszkulin normát, miszerint a férfi mentes a reprodukciós teendőktől, hanem megerősítette azt: az emancipáció a nőknek ehhez a normához való felzárkózását jelentette.<sup>41</sup> Az egyenjogúság az akár kemény fizikai munkát is végző, dolgozó nő ideálképe köré szerveződött. Ez a társadalom, a nők és a munkaerőpiac igényeivel ugyanakkor nem találkozott: a nehéz fizikai erőfeszítést igénylő munkakörökben csak az ideológiai nyomás ideje alatt, 1953-ig nőtt a nők aránya.<sup>42</sup> Mindez nem jelenti, hogy a propagandának és az újfajta nőideálnak ne lett volna hatása. Különösen a paraszti környezetből származó nők esetében körvonalazódik, hogy a paraszti munkaetika meglévő struktúrájára épült rá a dolgozó női identitás – ami testet ölthet önkizsákmányolásban,<sup>43</sup> de akár pozitív önértékelésben is, ahogy azt egy interjúalany, Ilona példáján később látni fogjuk.

Az emancipációs politika eredményeképpen 1949 és 1964 között a nők bér munkába állása nagyobb volumenben nőtt, mint a férfiaké. Ez főleg olcsó, képzetlen munkaerőt jelentett. A kétkeresős családmódel – amely a béreket alacsonyan tartotta – szintén ekkor alakult ki. A szellemi foglalkozásokba a nők a propagandában hangoztatottakkal ellentétben „akkor tudtak csak bekerülni, ha azt relatív elértéktelenedő presztízs, alacsony jövede-

<sup>40</sup> PALASIK Mária: *A női egyenjogúság szabályozása...* I. m. 107–109.

<sup>41</sup> ACSÁDY Judit: „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?” Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról. *Socio*, 2016/2. 188. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.173>.

<sup>42</sup> SCHADT Mária: *Feltörekvő, dolgozó nő...* I. m. 56.

<sup>43</sup> Tóth Eszter Zsófia Budapestre költöző nőmunkásokkal készített interjúiban is többször kiemeli a paraszti származás elképesztő munkabírában és önkizsákmányolásban játszott szerepét. TÓTH Eszter Zsófia: *Parasztlányokból munkásasszonyok*. In: CSERI Miklós–KÓSA László–T. BEREZCKI Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2000. 414., 418.

lem, vagy mindkettő jellemezte.”<sup>44</sup> Az emancipációs törekvés így „semmiképp sem járt együtt a gender-szegregáció és rétegződés csökkenésével a munkaerőpiacon”.<sup>45</sup>

A nők bér munkába való bevonásának előfeltételei közül kihagyták a két leginkább jelentős tényezőt: a gondoskodási munka (gyermekek elhelyezése) és a házimunka kérdésének megoldását. Ezt számottevően a későbbi módosítások sem pótolták, különösen az utóbbi kapcsán. Az elképzelések utópisztikusak voltak, amelyekhez nem rendelték hozzá a megfelelő forrásokat.<sup>46</sup>

A nők aránytalanul nagy reprodukív terhei a Kádár-korszakban sem csökkentek számottevően, a „dolgozó nő eszményét” fokozatosan a „jó anya” eszménye váltotta fel, a fő kérdés az anyai és a kereső szerep összeegyeztethetősége.<sup>47</sup> A gyēs és a gyermekápolási táppénz bevezetése 1967-ben, illetve 1976-ban az ebből keletkező feszültségeket volt hivatott oldani.<sup>48</sup> A cél a nők „kettős terhének” oldása volt, nem pedig a házimunka elvégzésének férfiak és nők közötti egyenlőbb megosztása – amely a politikai döntéshozók és a hivatalos szervek (KSH) véleménye szerint is a legközvetlenebb értelemben számítottak női munkának.<sup>49</sup> Mindez a szovjet minta 1930-as évek második felére kiforrott, hasonló tendenciái miatt nem meglepő.<sup>50</sup>

<sup>44</sup> SCHADT Mária: *Feltörekvő, dolgozó nő...* I. m. 50.

<sup>45</sup> Susan ZIMMERMANN: I. m. 66.

<sup>46</sup> PALASIK Mária: *A női egyenjogúság szabályozása...* I. m. 111. SCHADT Mária: Ellentmondásos szerepelvárások, nők az államszocializmusban. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle*, 2005/1. 66–75. DOI: <https://doi.org/10.15170/AS.2005.1.1.5>.

<sup>47</sup> FERGE Zsuzsa: Változik-e manapság a nők helyzete? In: OLAJOS Árpád (szerk.): *Tanulmányok a női munkáról*. Magyar Nők Országos Tanácsa–Kossuth Kiadó, Budapest, 1983. 252.

<sup>48</sup> PALASIK Mária: *A női egyenjogúság szabályozása...* I. m. 114

<sup>49</sup> Uo. 115. A KSH egy 1962-es jelentésében ez expliciten is megjelent, a házimunka így „legközvetlenebb értelemben vett női munka, amennyiben a férfiak ebben való közreműködését csak mint lehetséges »segítséget« vette számításba”. Susan ZIMMERMANN: I. m. 77.

<sup>50</sup> „A kezdeti politikai reformtervekhez képest tehát a szovjet iparosítási erőfeszítés a kapitalista modernizáció formáihoz hasonlóan a női reprodukív munka alárendelt, láthatatlan, illetve a „magánszférába” zárt formáit intézményesítette”. CSÁNYI Gergely–GAGYI Ágnes–KERÉKGYÁRTÓ Ágnes: I. m. 13.

A nők terheinek csökkentése a „gyors utolérő iparosítást” célzó gazdaságpolitikai döntések eredményeképp lassan zajlott.<sup>51</sup> A nemi szerepek megváltoztatásához a gyakorlatok átalakítására lett volna szükség.<sup>52</sup> A nők tehát kiléptek ugyan a fizetett bér-munka világába, a családon belüli hatalmi viszonyok azonban alapvetően nem alakultak át, így „a női emancipáció alárendelődött a mindenkori – vagy annak vélt – gazdasági racionalitásnak”.<sup>53</sup>

A nők emancipációja közvetlenül kapcsolódik az életkörülményekhez is: a munkavégzés nemcsak a társadalmi viszonyokba, hanem a fizikai környezetbe, az infrastrukturális ellátottságba is beágyazódik. Ennek megragadására Bruno Latour és a cselekvőhálózat-elmélet (Actor Network Theory, ANT) kínál inspirációt. Latour célja a „társadalmi” kategóriájának újragondolása. A különböző entitások (mint társadalom, struktúra, kultúra) szerint nem önálló létezők, hanem folyamatosan újraalkotott, hibrid társulásokból álló hálózatok.<sup>54</sup> A szociológiai megközelítéssel ellentétben az ANT szerint a cselekvésnek nincs meghatározható kiindulópontja, nem (csak) az emberek cselekednek, és végképp nem önállóan. A cselekvés humán és nem humán aktánsok alkotta hálózatokon keresztül valósul meg, középpont nélküli cselekvési láncot alkotva. Eszerint tehát nem az elemzésben később szereplő, bér munkát végző nők a cselekvők, hanem az a hibrid társulás, amelynek az úthálózat, az ingázásra használt busz, a ház infrastruktúrája is a része. Az elmélet egyik legfontosabb különbsége a közvetítők (intermediátorok) és mediátorok között húzódik: míg előbbi változtatás nélkül közvetít, utóbbi maga is

<sup>51</sup> Susan ZIMMERMANN: I. m. 70.

<sup>52</sup> H. SAS Judit: *Nőies nők és férfias férfiak: A nőkkel és férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 243.

<sup>53</sup> SCHADT Mária: *Feltörekvő dolgozó nő... I. m. 26.*

<sup>54</sup> WESSELY Anna: Bruno Latour esete a szociológiai magyarázattal. In: SOMLAI Péter–SURÁNYI Bálint–TARDOS Róbert–VÁSÁRHELYI Mária (szerk.): *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Pallas Kiadó, Budapest, 2009. 121.

megváltoztatja a hálózat konfigurációját – az ANT számára az utóbbi eset érdekes igazán.<sup>55</sup>

Latour megközelítése két szempontból jelent inspirációt. Egyrészt a materiális feltételek hatásának és jelentőségének megragadására kínál hatékony eszközt: a vizsgált nők emancipációját (vagy annak hiányát) eszerint nem érthetjük meg anélkül, hogy ne vizsgálánánk azokat a nem humán aktánsokat, amelyek a cselekvést lehetővé teszik, kényszerítik vagy átalakítják. A házimunka fizikai környezete – például a vízellátottság hiányosságai, vagy az ingázást (és ezzel a fizetett munkát) biztosító közlekedési hálózat – ebben a társadalmi rendet aktívan formáló szereplő. Másrészt Latour elveti azt a szociológiai eljárást, amely a cselekvőket előre gyártott kategóriákba igyekszik „tuszkolni”, ehelyett azt javasolja, hogy a kutató hagyja a cselekvőket saját, akár ellentmondásos világmagyarázataikat kibontakoztatni.<sup>56</sup>

## Átalakuló élet- és munkafeltételek Cserhelyen

Cserhely sajátos elhelyezkedése alapvetően meghatározta a munkalehetőségeket. A falu nemcsak Veszprém, hanem a régió jelentős ipari központjai (Balatonfüzfő, Pétfürdő) vonzáskörzetében fekszik, aminek következtében az ipari munkásság már jóval az államszocialista „erőltetett iparosítás” előtt meghatáro-

<sup>55</sup> Bruno LATOUR: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, Oxford, 2005; BERGER Viktor: *Térré szőtt társadalmiság a tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2018. 239–243.

<sup>56</sup> Bruno LATOUR: *Reassembling the Social...* I. m. 23. Jelen dolgozat, miközben a materialitás cselekvésben betöltött szerepét hangsúlyozza, egy ponton tudatosan eltér a szigorú metodológiától. Az ANT számára az emberi cselekvők szubjektivitása csak abban az esetben fontos, ha az mediátorként működik, azaz módosítja a hálózat elrendezését. Az interpretatív megközelítés így visszaszorul, helyét a társulások materialitásának és összekapcsolódásának aprólékos rekonstrukciója foglalja el. Jelen tanulmány a szubjektív, belső jelentéseket az elemzés fontos részeként kezeli azon esetekben is, ha azok nem eredményeznek a társulások elrendeződésében azonnali, megfigyelhető elmozdulást. Erre azért van szükség, hogy ne csak a cselekvők által felépített anyagi-társadalmi világ, hanem a strukturális keretek és a megélt tapasztalat közötti feszültségek is láthatóvá váljanak.

zová vált. Ez a korai ipari beágyazottság alapjaiban rajzolta át a népesség összetételét és a településképet. A következőkben a foglalkozásszerkezet és az életfeltételek átalakulásának főbb vonásait tekintem át – a nők produktív és reprodukzív munkavégzését döntően ez a kontextus határozta meg.

Az elemzés során a népszámlálási adatokat mint az egyetlen teljes körű, országos összehasonlítást kínáló forrást használom, Cserhelyt rendre a vármegye urbánus és rurális településeinek viszonylatában elhelyezve.<sup>57</sup> Fontos módszertani megjegyzés, hogy a statisztikai kategóriák (például a „segítő családtag”) változó definíciói miatt nem beszélhetünk abszolút objektivitásról; az adatok mindenkor az adott kor hatalmi és mérési logikáját tükrözik.

Népességszámát tekintve Cserhely a századelőtől kezdve a kis falvak közé tartozott, lakossága 1941-ig nem haladta meg számottevően az ötszáz főt. A korai időszakban a falu etnikailag és nyelvileg meglehetősen homogén volt, szemben a megyei községek diverzebb képével. Fordulatot az 1930 és 1941 közötti időszak hozott: a népesség több mint harmadával nőtt, hetvennyolc új kereső jelent meg, az iparban dolgozók létszáma száz fővel növekedett. A vonzerőt a közvetlen szomszédságban kiépülő vegyipari óriások jelentették. A balatonfüzfői Nitrokémia (1921) területének egy részét éppen cserhelyi földekből hasították ki,<sup>58</sup> ami egyszerre jelentett munkalehetőséget és környezeti terhelést. Ezt követte a később jelentős exportra is termelő,<sup>59</sup> híres Pétisót gyártó Magyar Ammóniagyár Rt. és a Magyar Műtrágyagyár Rt., majd 1936-ban a közeli Colorchémia.

<sup>57</sup> A vármegyére jellemző adatok városok és községek szerinti bontása lehetővé teszi a falu változásainak az átlagos „városias” és „vidékiek” mintákhoz képest történő elemzését. Ennek érvényességét növeli, hogy a városokká nyilvánított települések köre egyre bővült az évtizedek során, így a községek heterogénebb csoportja a városoktól jól megkülönböztethető életvilágot és foglalkoztatási struktúrát képvisel. E megosztás által Cserhely struktúrája korszakonként beágyazhatónak válik a megyei foglalkoztatási térbe.

<sup>58</sup> JENEI Károly: *Nitrokémia Ipartelepek története 1921–1948*. Nitrokémia Ipartelepek, Veszprém, 1976. 37–38.

<sup>59</sup> Európa határain túlra is, többek között Egyiptomba is jelentős mennyiséget exportáltak. Lásd: A Pétí Nitrogén Műtrágyagyár Rt. tovább fokozza exportját. *Új Gazdaság*, 1936/18. 8.

Cserhely foglalkozásszerkezetét az 1940-es évektől az ipar dominanciája határozta meg. Az egy évtizeddel korábbi 86%-ról 47%-ra esett vissza a mezőgazdaságban dolgozók aránya, az iparból élőké pedig ötszörösére emelkedett. Több mint kétszázötven fővel – csaknem a teljes lakosság fele – nőtt azok száma, akiknek a mindennapi megélhetése az ipartól függött. Ez a megyei városok és községek kontextusában is kirívó. Az évtized végére a keresők és eltartottak 45%-a az ipar és bányászat, fele pedig a mezőgazdasági főcsoportba tartozott.<sup>60</sup> Cserhely „kétlakiságát” mutatja az önállók relatíve magas (községekéhez hasonló), illetve a munkások köztes (községek és városok közt félúton elhelyezkedő) aránya. Feltűnő a szellemi foglalkozásúakat jelölő alkalmazottak rendkívül alacsony száma, ami a többi községhez képest is elenyésző.<sup>61</sup>

A korábbi nagybirtokos struktúrák részleges fennmaradását jelzi a nagyobb területtel bíró önálló gazdálkodók más községekhez mérten is magas aránya, de a helyi emlékezet is őrzi: az „uraságok” mezőgazdasági stratégiáiról és földhöz való, sokszor halálukig tartó ragaszkodásáról többen beszámoltak. A hagyományos berendezkedést mutatja az is, hogy a női keresők aránya mindössze 20% volt az összes keresők között, jócskán alulmúlva a megyei városokra (35%) és a községekre (27%) jellemző arányt – annak ellenére, hogy a közvetlen közelben számos munkalehetőség volt elérhető.

A közösség átalakulását többen is elbeszélték. Irén szülei például az 1941–1950 közötti hullám idején költöztek be: „[...] itt a gyár környékére nagyon-nagyon sokan jöttek mindenfelől, mert ugye akkor, amikor a háború után nem volt munkalehetőség

<sup>60</sup> Az egyes népszámlálásokban eltérő populációról sikerült elérnem az adatokat. 1949-ben és 1960-ban a vizsgálatot a népesség (keresők és eltartottak) körében végeztem. Bár 1960-ban már keresők szerint is feltüntették a foglalkozási adatokat, itt még nem különböztették meg az aktív és passzív keresőket – úgy döntöttem, hogy az 1949-es népszámlálásnak megfelelően a teljes népességre lebontott adatokat elemzem. 1970 és 1990 között az aktív keresők körében végeztem az elemzést.

<sup>61</sup> Az államszocialista rendszerben készült első népszámláláskor használt kategóriák: munkás, alkalmazott, önálló és segítő családtag.

[...] így lett a Cserhely tulajdonképpen egy nagyobb község.<sup>62</sup> A népesség „sokféleségét” a visszaemlékezők több esetben a gyári munkával kötötték össze. Az interjúk és a résztvevő megfigyelés alapján kirajzolódik, hogy a népesség átrétegződése főként olyan, történetileg is mobilis rétegekből fakadt, amelynek tagjai számára a falu nem az ősi gyökereket, hanem a megélhetési stratégiák aktuális állomását jelentette.

A foglalkozásszerkezet markáns átalakulása és az új lakók megjelenése új igényeket támasztott a lakhatással, a komforttal és a reprodukív munka feltételeivel szemben. 1930 és 1980 között a lakóházak állománya némely szempontból kiemelkedően jó minőségű volt,<sup>63</sup> ugyanakkor a komfortfokozat tartósan elmaradt a községek átlagától is. Ez azért különösen fontos, mert az otthonok berendezése legközvetlenebbül határozta meg a cserhelyi nők által végzett háztartási és gondoskodási munkát. A házimunkák döntő többsége erősen vízigenyes volt – különösen a főzés, takarítás, mosás. Utóbbi, elsősorban a pelenkamosás az államszocialista évtizedek alatt is szinte teljes mértékben nők által végzett munka maradt, így a vízellátottság elsőre talán nem túl kifejező statisztikai kategóriája valójában a nők hétköznapi tapasztalatait alapvetően formáló tényező.<sup>64</sup>

A legtöbb munkát a telken kívül fekvő kútból való vízfordás jelentette: 1949-ben Cserhelyen a lakások kétharmada (más községekben csupán egyharmada), tíz évvel később a lakások fele tartozott ide, közülük minden *második* további esetben száz méternél távolabb volt csak megfelelő kút – ötször akkora arányban, mint a községekben és tízszer akkora arányban, mint a városokban. A mára elterjedt vezetékes vízzel rendelkező házak aránya

<sup>62</sup> A tanulmányban idézett interjúk és interjúalanyok bemutatását lásd *Az autonómia és gazdasági kényszer tapasztalatai az életutakban* fejezet elején.

<sup>63</sup> A lakhatási körülményekről szóló adatokból az életszínvonalra és az életminőségre következtet többek között: SZILÁGYI Zsolt: *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2022. „Jó minőségű” háznak a kőből vagy téglából, illetve a kő- vagy téglalapon épült vályog- vagy sárházakat tekintem (lásd uo. 65–96.).

<sup>64</sup> REPÁSSY Helga: Munkamegosztás, háztartási-családi szerepek a falusi nők körében. In: OLAJOS Árpád (szerk.): I. m. 190.

Cserhelyen ötödakkora volt, mint más községekben (mindössze 2%). Az 1970-es évek elején nagyobb változást jelentett, amikor a falut bekapcsolták a szomszédos településeken *már meglévő* víz-hálózatba, aminek az is oka volt, hogy a Nitrokémia szennyezte a kutak vizét.<sup>65</sup> Így már minden ötödik lakás rendelkezett vezetékes vízzel, ugyanakkor továbbra is kétszer akkora arányban kellett a cserhelyieknek a vizet a lakáson kívülről beszerezniük, mint más községekben. 1980-ra a különbségek mérséklődtek: a vízvezetékekkel rendelkező lakások aránya „csak” 5%-kal maradt el a községek átlagától, a házon kívüli vízszerezés 7%-kal volt magasabb. A vízellátottság javulása a visszaemlékezők szerint újabb lakókat vonzott oda. Rozália régi, helyi családból származó anyósa elbeszélése alapján idézte fel, hogy „amikor vezették be a faluba a vízvezetéket, akkor hígult fel kicsit a falu, mert akkor jöttek kubikusok, főntről a Nyírségből, akkor sokan itt is ragadtak”.

A vízhordás és a házimunka elvégzésének nehézségei az interjúk során is előkerültek. Ilona hosszan mesélte hajdani napi rutinját, amelynek része volt a vízhordás is. Lánya télen született, így annak érdekében, hogy „ne kelljen a rengeteg vizet behordani, mert akkor még vezetékes víz se vót, hanem a kútról hordtuk a vizet”, a kútnál mosta ki a pelenkákat. Ez télen – különösen egy csecsemő mellett – rendkívül nehéz feladat volt. „[M]ire végeztem az öblítéssel, addigra megfagytak a ruhák, el lehet képzelni, hogy akkor a kezem... [nevet].” Az elbeszélés érzékletességének egyik oka lehet az a kontraszt, amit Ilona akkor érzett, mikor a hetvenes évek második felében Veszprémbe költöztek, a férje gyári munkájának köszönhető szolgálati lakásba. A városi lakás fürdőszobája „leányáalom” volt a korábbiakhoz képest: „nem kellett a vizet le[vinni], mert csak kihúztam a kádból a dugót”. Kató a hatvanas évek végén költözött a faluba, pályakezdő tanítóként a komfort nélküli tanítói lakásba. Az udvarban található kút vize nem volt alkalmas főzésre, vízvezeték pedig csak távolabb volt, „hát nem semmi, onnan odáig lehozni a vizet. [...] Ugye nem volt se vécé, se fürdőszoba, se semmi.”

<sup>65</sup> MIKLÓS Dezső: Nemcsak a Séd fűz össze. *Népszava*, 1972. május 7. 2.

A gyári munka sajátos módon fonódott egybe a fürdőszoba-használattal: a volt védőnő visszaemlékezése szerint sokan a gyárban fürödtek meg, így az otthoni illemhelyet – amelyek aránya jóval elmaradt a községektől –, kádat alig használták, esetleg nem is tudták takarítani. Ahogy az infrastruktúra változása nem alkalmazkodott a mindennapi szükségletekhez, úgy a hétköznapi gyakorlatok sem fedték minden esetben a környezet fizikai változásait: Rozália tősgyökeres anyósa például a vécé helyett sokáig a kerti „pottyantóst” használta. Mivel a kertben végzett munka gyakorlata nem változott, a pottyantós használata is megmaradt, így „nem kellett a lakáson keresztülcsettegni”.

### A női bér munka rövid húsz éve

A közelben elérhető gyári munkalehetőségek ellenére 1949-ben Cserhelyen kevesebb női kereső volt, mint más községekben. Bár gondolhatnánk, hogy az ipari álláslehetőség a nők növekvő foglalkoztatottságát jelentette, az ingázás épp a hagyományos nemi munkamegosztás fennmaradásának irányába hatott, hiszen a mobilitással járó többlet-erőfeszítések- és a bizonytalanságok miatt a háztartás a megélhetés szempontjából különösen fontossá válik.<sup>66</sup> Ez csak az államszocialista iparosítási törekvések kibontakozásával párhuzamosan, döntően a Kádár-korban kezdett változni. A női keresők aránya egy évtized alatt jelentősen nőtt, 1960-ra némileg meg is haladta a községekre jellemző arányt. Ekkorra a népesség 62%-a élt az iparból, a mezőgazdaságban dolgozók aránya alig haladta meg az egyötödöt. Csaknem kétszer annyi nő végzett fizetett, formális munkát, mint egy évtizeddel korábban. A cserhelyi nők a más községekben élő nőkhöz képest két és félszer annyian dolgoztak az ipari szektorban. Ez a megyei városokban élő nőknél is magasabb

<sup>66</sup> SIK Endre: Néhány gondolat a háztartásról mint a gazdaság egy szereplőjéről. In: JANÁK Katalin–SZÉP Katalin–TOKAJI Károlyné (szerk.): *Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2017. 10.

arány, az országos átlagnál 11%-kal több.<sup>67</sup> Feltűnő a szolgáltatói szektor jelentéktelensége: a községekben közel kétszeres, a városokban pedig csaknem négyszeres volt az ebből megélő női keresők aránya. Családok és gyermekszám tekintetében Cserhelyen leginkább a kétgyermekesek magas aránya feltűnő, az egygyermekes családok kisebb arányban fordulnak elő, mint a városokban és a községekben. A tizenöt éves és idősebb népesség családi állapota szerint az elváltak aránya feleakkora, mint a megye más községeiben. Cserhelyen a keresők 60%-a már ekkor más településre járt dolgozni,<sup>68</sup> ami a formális bér munka és a reprodukív munkák fokozott szétválását jelentette a hétköznapiakban.<sup>69</sup> Nem csak Cserhelyen volt ez így: a korszakban az ipari munkásság jelentős része naponta mezőgazdasági településről ingázott, de a jelenséget már a szocialista átalakulás előtt is megfigyelték, így az iparosodás kísérőjelenségeként értelmezhető.<sup>70</sup> Mivel a házimunka elvégzése továbbra is női feladat maradt, az ingázás a női keresőknek fokozott igénybevételt és nehézségeket jelentett.

1970-re az ipari szektor még hangsúlyosabbá vált, a mezőgazdaságból élők aránya a 10%-ot sem érte el, az iparban dolgozóké viszont csaknem közel ötödével nőtt (80%). A hatvanas években még több cserhelyi nő vállalt bér munkát: az aktív női keresők 60%-a ez idő alatt állt munkába. Az összes keresők 43%-át al-

<sup>67</sup> GREXA Izabella: *„Csupa paradicsom az élet, csak ehetetlen”. Női narratíva a Kádár korszakról.* (Doktori disszertáció.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2024. 49.

<sup>68</sup> Az ingázás – a „városokba bejáró keresők” – ekkor került először a figyelem középpontjába. Cserhelyt Veszprém vonzáskörzetébe sorolták, az aktív keresők csaknem ötöde járt Veszprémbe dolgozni. Részletes adat csak róluk érhető el; arányuk a Veszprémbe ingázó településekhez képest csaknem tíz százalékponttal alacsonyabb, mint a többi település esetében. A cserhelyi női ingázók számáról csak innen tájékozódhatunk, az interjúk alapján – amelyekben az ingázás és a házimunka összeegyeztetésének nehézségei tűnnek ki – viszont feltételezhető, hogy arányuk nem nőtt meg ugrásszerűen.

<sup>69</sup> KISORSI Zsófia: *Biciklűt a hóviharban. Ingázó nők a szocialista iparban.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2025.

<sup>70</sup> BELENYI Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság átalakulása Magyarországon, 1945–1965.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2009. 112.; VARGA Zsuzsa: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. *Korall*, (49) 2012. 38.

kották a nők: ez közel 5%-kal magasabb az országos átlagnál. A megyei községek és városok közötti különbség nő, Cserhely utóbbihoz áll közelebb. A mezőgazdaságból élő nők aránya számottevően csökkent, a szolgáltató szektorban továbbra is rendkívül alacsony arányban dolgoztak,<sup>71</sup> ipari munkalehetőség pedig csak a településen kívül adódott. Ebből fakadóan a cserhelyi nők munka- és lakóhelye jóval inkább elkülönült, mint a városi nők esetében, ami az ingázás mindennapos fáradtságának és az otthoni infrastruktúra hiányosságaival való megküzdésnek a tapasztalatára fordítható le. A fizetetlen és fizetett munka nőkre nehezedő terhet jelölték a korszakban a „kettős teher” kifejezéssel.

Az egykeresős családok aránya Cserhelyen alacsonyabb volt, a kétkeresős háztartások aránya pedig közelítette a városokra jellemzőt. A gyors adaptáció mellett a háromkeresős családok magas aránya (15%) is kirajzolódik, cserhelyi sajátossággént. A kétgyermekes családmódellemarad domináns, a négy- és ötgyermekes családok a községeknél nagyobb arányban vannak jelen. A hagyományos együttélési módellemjelzi az is, hogy a szülőkből, gyerekekből és felmenő rokonokból álló családháztartások aránya 93,7% az összes háztartások között, ami a községek adatainál csaknem 10 százalékponttal magasabb.

1980-ra az ipar dominanciája némileg enyhült a szolgáltatói szektor enyhe növekedése mellett. A női keresők száma közel azonos, összetételében viszont markáns változás látszik: tíz év alatt kétszer annyian váltak inaktív keresővé. Míg korábban az inaktív női keresők aktív női keresőkhöz viszonyított aránya 4%-kal alacsonyabb volt, mint a városokban, 1980-ra 29%-kal haladta meg azt. A korábbi női bér munkavégzés kimagasló arányának húszéves tendenciája megtört, a cserhelyi nők foglalkoztatottsága belesimult a többi községre jellemzőbe. Mi okozhatta ezt a szembetűnő változást? Az 1967-ben bevezetett gyes megerősítette a nők reprodukív jogait és kötelezettségeit, ami egyrészt nyilvános elismerést, másrészt az anyaszerep rögzülését jelentet-

<sup>71</sup> Míg a megyei városi női keresők közül csaknem minden második, a községekben pedig minden harmadik női kereső a harmadik szektorból élt meg, addig Cserhelyen alig több mint minden tizedik.

te – és ezzel párhuzamosan a férfi mint kenyérkereső szerepének megerősödését, vagyis a reprodukív feladatok alóli mentességen alapuló férfinorma változatlan maradt.<sup>72</sup> Eközben a nőideál fokozatosan távolodott el az ötvenes évek traktoroslányától: az 1960-as évektől a dolgozó nő a család, háztartás és gyermeknevelés terén is megállja a helyét, a reprodukív – később pedig a nyugati trendeket követő fogyasztási – tevékenységek hangsúlya fokozatosan erősödött.<sup>73</sup>

Cserhelyen az inaktívvá váló női keresők jelentős része a gyest igénybe vevő nőkből állt. Ezt mutatja, hogy a nők több gyermeket vállaltak: a kétgyermekes anyák aránya húsz év után csökkent (a városok és községek tendenciájával épp ellentétesen), a három gyermeket vállaló házas nők aránya pedig nőtt, meghaladva a községekre jellemzőt. A háztartások és a nemi munkamegosztás átalakulását legbiztosabban az jelzi, hogy az egykeresős családok aránya meghaladta a korábban jellemző kétkeresősökét. A női foglalkoztatottság és a háztartások szerkezete tehát egyszerre változott meg, aminek alapján joggal beszélhetünk egy, a már a rendszerváltást megelőző „vissza-háziasszonyosodásról”.

Míg a cserhelyi nők a statisztikák és az interjúk alapján ott-hon (is) maradtak, az aktív keresők 90%-a naponta más településre járt dolgozni – húsz év alatt 30%-kal nőtt az ingázók aránya, jelezve a munka- és lakóhely elkülönülésének rendkívül magas fokát. Bár településszintű adatok nem érhetők el nemi bontás szerint, a női aktív keresők nagy része valószínűleg szintén ingázott, ami bizonyosan meghaladja az országos arányt.<sup>74</sup>

<sup>72</sup> ASZTALOS MORELL, Ildikó: *Emancipation's Dead-End Roads. Study in the Rise and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 1999. 437.

<sup>73</sup> KOVÁCSNÉ MAGYARI Hajnalka: *Trendi nő a szocializmusban. Nőideálok, szépségápolás és szépségipar*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2024. 9–12., 218–225.

<sup>74</sup> Országos szinten a női ingázók aránya 28%-ról 32%-ra növekedett, létszámuk a férfiakénál meredekebben növekedett (127% és 37%). A férfiakhoz képest nagyobb arányban dolgoztak az iparban (45%), jellemzően ügyintéző és ügyviteli (17%), valamint segédmunkás (24%) pozíciókat – azaz alulfizetett és alacsony társadalmi elismertséggel bíró munkaköröket töltötték be. A hajadon nők (29%) mutattak szignifikánsan nagyobb ingázási hajlandóságot, ami a gyermektelen és nem házas állapot által biztosított nagyobb mobilitást jelzi.

A statisztikai változásokat nézve joggal hihetnénk, hogy a mezőgazdasági termelés elenyésző volt, ez azonban csak a fizetett, formális (és elsődleges) munkavégzést vizsgálja – gondoljunk vissza a segítő családtagok informális termelőmunkát megragadni szándékozó, folyton változó, problémás mérési kategóriájára. Ezzel szemben számos adatközlő említette, hogy az 1970-es években még szinte minden háznál tartottak állatot, ami csak fokozatosan kopott ki; az egyik korábbi paraszti, nagybirtokos család esetében például csak a kétezres években. A hatvanas évek gazdasági reformjai a tervgazdálkodás korábbi rendszerének lazításával lehetővé tették a második gazdaság tömeges elterjedését, amelynek előképe a falusi gazdaságban már korábban jelen volt.<sup>75</sup> A hetvenes évek második felétől a háztartási alapú termelés egyre inkább „produktív” szférává alakult át, amely jelentős jövedelmi, szaktudásbeli és kapcsolati tőke felhalmozásának vált a forrásává.<sup>76</sup> Az interjúelemzés során látni fogjuk, hogy volt, aki ezt kihasználva sikeresen javított a helyzetén, és volt olyan is, aki erőforrások híján az első és a második gazdaság periferiáján maradt. A mezőgazdaságban végzett munka társadalmi státusztól függően a létfenntartástól az életszínvonal emeléséig terjedt, a nők vissza-háziasszonyosodásával fokozottan hárult rájuk ez a feladat. Más kutatók a termelőtevékenység családon belüli megmaradását részben az infrastruktúra alacsony színvonalával és a szolgáltatások hiányával magyarázzák, amelynek eredményeképp a vizsgált családok többsége még az ezredfordulón is rendelkezett kisebb, művelhető területtel.<sup>77</sup>

<sup>75</sup> „[K]evésbé látható, de a falusi gazdaságban hagyományosan nagy szerepet játszó házépítés, szolgáltatás és kiskereskedelem magánszférakénti (egybeötvözve önellátást, munkacserét és piaci ügyleteket) tovább élése a magánszférában mind-mind a második gazdaság előképe volt.” KOLOSI Tamás: *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 712., idézi SZABÓ Á. Tőhötöm: Informális technikák a hagyományos gazdálkodásban. In: SZABÓ Á. Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. 2. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2003. 113.

<sup>76</sup> ASZTALOS MORELL Ildikó: I. m. 414.

<sup>77</sup> CSURGÓ Bernadett–MEGYESI Boldizsár: Családi döntések, munkamegosztás és társadalomszerkezet. In: KOVÁCH Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 303.

A vidéki társadalom, különösképpen a nők számára a második gazdaságba való visszatérés volt a kifizetődő, sőt az ismerős döntés is. A bekapcsolódás formái erősen függtek a társadalmi hovatartozástól, ideértve a kulturális és anyagi örökséget, a személyes kapcsolatrendszert, sőt a lakóhelyválasztásnál is szempont volt.<sup>78</sup> Részben valószínűleg ennek is köszönhető az a népességbővülés, amelynek következtében Cserhelyen az 1970-es években új utca nyílt. A második gazdaság bérkiegészítő funkcióval bírt,<sup>79</sup> így minél alacsonyabb jövedelme volt egy háztartásnak, annál inkább rászorult a második gazdaságban végzett munkára – amely ugyanakkor védőhálóként is szolgált, mivel képes volt az első gazdaságból származó negatív hatásokat mérsékelni. A félproletár háztartásokat épp a formális és informális munka ezen sajátos kombinációja különbözteti meg, ahol az informális szféra keretein belül jelentős termelőmunka is zajlik.<sup>80</sup> Ennek lenyomatát fedezhetjük fel a korabeli szociológiai kutatásokban, ahol nemcsak a nők „kettős terhéről”, hanem „három hivatásáról” is írtak, ami a fizetett munkában és a fizetetlen háztartási munkában való kizárólagos részvételen túl a mezőgazdasági munkálatokat is magában foglalta.<sup>81</sup>

Az eddigi statisztikai adatok kijelölték a cserhelyi nők mozgásterének objektív kereteit. Láthattuk, hogy a „kettős teher” és a „vissza-háziasszonyosodás” nem csupán elméleti kategóriák, hanem Cserhely foglalkozás- és családszerkezetében tetten érhető folyamatok. A statisztika viszont hallgat arról, miként vált a munka a mindennapok tapasztalatának szerves részévé. A következőkben az egyéni tapasztalatok belső logikája alapján vizsgálom a szocializációs mintákat és az elsajátított munkaethoszt, majd ezek beépülését a dolgozói női tapasztalatba.

<sup>78</sup> JUHÁSZ Pál: Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 1986/4–1987/1. 10–14.

<sup>79</sup> VIGVÁRI, András–GERŐCS, Tamás: The Concept of ‘Peasant Embourgeoisement’ in the Perspective of Different Historical Conjunctures. *Studia Universitatis Babes-Bolyai Sociologia*, 2017/1. 85–104. DOI: <https://doi.org/10.1515/subbs-2017-0006>.

<sup>80</sup> Wilma DUNAWAY: I. m. 67.

<sup>81</sup> RÉPÁSSY Helga: I. m. 190–193.

## Az autonómia és a gazdasági kényszer tapasztalatai az életutakban

A következőkben használt módszer fő pillérét az általam készített oral history interjúk képezik, kiegészítve a terepnapló-bejegyzésekkel. Az interjúkat doktori kutatásom részeként 2023 nyarán, egy kéthetes résztvevő megfigyelés keretében készítettem.<sup>82</sup> Az interjúk során alapvetően kevés, tágra hagyott – főleg az élettörténetre vagy a helyi jellegzetességekre fókuszáló – kérdést tettem fel, hogy az interjúalany arról beszélhessen, amit ő tart fontosnak. Az otthon és a munkahelyen végzett munka átszötte az interjúalanyok életét, a narratívákban ennek megfelelően organikusan vetődött fel, emiatt lesz beszédes, hogy az interjúalanyok szóba hoztak-e bizonyos témákat – például reflektáltak-e a férfiak jelenlétére vagy hiányára a házimunka kapcsán.

A terepmunka során húsz helyi lakossal készítettem interjút, jelen tanulmányban nyolcat elemzek. Ahhoz, hogy az emancipáció helyi tapasztalatait vizsgálni tudjam, szempont volt, hogy az életútra a vizsgált cserhelyi közeg volt-e döntően hatással. Ebből a szempontból Rozália határeset – csak a hetvenes évek végén költözött a faluba –, ugyanakkor az általa elmondottak két okból is az elemzés fontos részét képezik. Egyrészt fizetett gondoskodási munkájának köszönhetően különleges betekintést nyert a falu életébe, másrészt házassága révén tősgyökeres család tagjává vált, anyósa központi, „[i]konikus egyéniség, cserhelyi betyár”

<sup>82</sup> Kutatói érdeklődésem fókuszában a helykötődés és változásai álltak. A jelenség összetettsége és a terepmunkára jellemző holisztikus megközelítés nyomán fő célom a helyi viszonyok és az interjúalanyok életútjának minél átfogóbb feltérképezése volt. Ez egyfelől növeli a kutatás érvényességét, hiszen a munkavégzés témája organikusan vetődött fel, ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy bizonyos részletek rejtve maradhattak. A visszaemlékezések elemzésén keresztül nem a tények valamiféle lenyomatához, hanem a jelentés megteremtésének folyamatához kerülünk közelebb. Az interjúk során „a jelen horizontjából feltáruuló múlt” kerül elbeszélésre. GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 134.; Alessandro PORTELLI: *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. State University of New York Press, Albany, 1991. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.18255477>.

| Anonimizált név | Születés időpontja           | Nagyszülők foglalkozása                               | Szülők foglalkozása                                                                                                | Saját foglalkozása                                                  |
|-----------------|------------------------------|-------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------|
| Ilona           | 1940-es évek<br>második fele |                                                       | anyja fiatalon bejáró<br>uradalmi cseléd, majd<br>summás, az 1960-as évektől<br>gyári munkás, apja gyári<br>munkás | gép- és gyorsíró, majd<br>adminisztrátor (téeszben)                 |
| Irén            | 1950-es évek<br>második fele | nagyanyja cseléd<br>az egyik helyi<br>molnárcsaládnál |                                                                                                                    | gép- és gyorsíró, majd<br>később tanító                             |
| Teréz           | 1940-es évek<br>első fele    | nagyapja kanász,<br>nagyanyja<br>„háztartásbeli”      | anyja fiatalon cseléd<br>(helyben), apja gyári munkás                                                              | mezőgazdasági munkás<br>(téeszben), később gyári<br>munkás          |
| Zsuzsa          | 1960-as évek<br>közepe       | nagyapja bányász,<br>nagyanyja<br>„háztartásbeli”     | anyja „háztartásbeli”,<br>később gyári munkás                                                                      | szolgáltató (helyi<br>vendéglátóiparban)                            |
| Mária           | 1950-es évek<br>első fele    | nagyapja csász                                        | anyja fiatalon képzetlen<br>szolgáltató, később gyári<br>munkás, apja segédmunkás                                  | gondoskodási munka<br>gyárban, később<br>intézményi fizikai dolgozó |
| Rózsi           | 1950-es évek<br>első fele    |                                                       | anyja „háztartásbeli”, apja<br>képzett ipari szakmunkás                                                            |                                                                     |
| Rozália         | 1950-es évek<br>első fele    | nagyanyja „kvártélyos”<br>varrónő, nagyapja szabó     | szülei orvosok és/vagy<br>könyvelők                                                                                | egészségügyi/szociális<br>szakember                                 |
| Kató            | 1940-es évek<br>közepe       |                                                       | apja gyári munkás, anyja az<br>ötvenes évek végétől szintén                                                        | tanító                                                              |

volt, ami szoros kapcsolatuk miatt Rozáliára is nagy hatással volt. Szemléletében sajátosan keverednek a külső és belső nézőpontok, ami az elemzés szempontjából kiemelten izgalmas, így ugyanis olyan folyamatokat is reflexió tárgyává tett az interjú során, amelyekre – a társadalmi vagy épp a fizikai közelség és az ebből fakadó magától értetődőség – miatt a többi interjúalany nem reflektált. Hasonló a helyzet Katóval, aki pályakezdőként költözött Cserhelyre. Hosszú ideig dolgozott tanítóként, központi személyiség volt, így Rozáliához hasonlóan nem annyira élettörténetével, mint meglátásain és tapasztalatain keresztül válik az elemzés részévé. Nem véletlen, hogy a kiválasztott interjúalanyok közül ők ketten rendelkeztek a legmagasabb társadalmi státusszal, munkavégzésük leginkább hivatásként értelmezhető, amely egyben a közösség fontos tagjává is tette őket.

Az interjúalanyok többsége 1943–1953 között született (lásd az alábbi táblázatot). Mária és Irén Cserhelyen, Teréz és Ilona egy közeli kistelepülésen, a többiek távolabbról származnak: bakonyi falvakból vagy a közeli városok valamelyikéből.

A fizetett női bér munka az interjúalanyok anyja számára újdonság, nekik viszont realitás volt; így az interjúalanyok tapasztalatában különösen izgalmas a szocializációs minták vizsgálata, amely a bér munka előtti idők hagyományos munk etikáját ötvözte az ipari realitással. Ez az „átmeneti” generáció gyerekként még jellemzően a szülők önellátó, háztáji gazdálkodási mintáit sajátította el, felnőttként viszont már a kötelező női bér munka világába lépett be. Az elemzés szempontjából így a döntő kérdés az marad: miként épültek be ezek az örökölt szocializációs minták a dolgozó női tapasztalatba, és hogyan formálták át belülről az új típusú női szerepeket. Az interjúk elemzésekor egyfajta tipizáló megközelítéssel élek, amelyben az élettörténeteket egymással párbeszédbe állítva, a közös és eltérő pontok alapján értelmezem. Némely, a megértés szempontjából fontos esetben mélyebb, hermeneutikai jellegű elemzést is végeztem. Az elemzés során tudatosan reflektálok a kutatói és a megélt nézőpontok eltéréseire, amelyeket párhuzamos olvasatokként, nem pedig egymást kizáró „igazságokként” értelmezek.

## A munka ethosza és a „háztartásbeli” mítosza

Már a kortárs szociológiai kutatások során is észrevették, hogy a nemi szerepek és a munkamegosztás vizsgálatakor nem elégséges a pusztán gazdasági magyarázat, jelentős tényező a szocializáció is, a szerepelvárások és minták bensővé válásának folyamata,<sup>83</sup> a „megszokások, gyermekkorban elsajátított normák nehézségi ereje”.<sup>84</sup> A következőkben a munkára való szocializációt és az elsajátított munkaethoszt vizsgálom. Először az interjúalanyok gyermeki tapasztalatairól, majd azokról az anyákról és nagymamákról lesz szó, akiket az interjúalanyok „háztartásbeliként” jelenítettek meg, elrejtve ezzel házon kívüli munkavégzésüket, végül bemutatom azt a viszonyrendszert, amely a helyi társadalom szövetével összefonódva egyfajta „lokális gondoskodási láncot” alkot.

Az interjúalanyok számára a gyermekkorban végzett munka természetes volt. Az, hogy ez a játékos beavatás vagy a kíméletlen önkizsákmányolás formáját öltötte-e, a munka családban betöltött szerepétől – azaz a társadalmi helyzetüktől – függött. A munka legkevésbé megerőltető tapasztalatairól a helyi születésű Irén számolt be, aki a munkába való bevonást olyan „segítségként” élte meg, amely a különféle tevékenységekbe való beletanulását szolgálta – lányának is ezt örököltette tovább –, ez pedig „nagyon-nagyon jó volt”. Teréz kiskorában nagyobb hangsúlya volt a gazdálkodásnak, ami egyértelműen munkavégzésként értelmezhető. 12 holdon gazdálkodtak, a mezőgazdasági munka egészen fiatal nő koráig meghatározó maradt. Ez megterhelő volt; az interjú alatt többször mesélt tárgyiasan fizikai fájdalmairól – erre később részletesebben is visszatérek még.

A Teréz által végzett gyermeki munka a saját földnek és apja stratégiai gazdálkodásának köszönhetően az előrejutást szolgálta – ez pedig, ha nagy teher is volt, nyújtott némi perspek-

<sup>83</sup> H. SAS Judit: I. m. 244.

<sup>84</sup> MOLNÁR Ágnes: Asszonyok és családközpontúság. A mezőgazdasági kistermelés és a nemi szerepek egymásra hatása a kiskanizsai „sáskák” esetében. *Századvég*, 2004/33. 166. Hasonlót talál egy orosz szerzőpáros, lásd: GREGOR Anikó: I. m. 13.

tívát. Más volt a helyzet Mária esetében. Cserhelyen született, az ő életútját határozták meg leginkább a hagyományok – például a stafírungra való gyűjtés – és a nehéz életkörülmények. Apja helyben végzett mezőgazdasági munkát, „amit kellett, mindent”.<sup>85</sup> A munka tétje a létfenntartás volt: „[apámnak] ugye két lánya vót, hát muszáj [volt] fog... befogni, hogy legyen valami. [...] Sokat kellett dolgozni. És hát így tudtunk létesülni, vagyis a szüleim. Mer megvenni nem tudták vóna.” Ennek megfelelően emlékeiben a munkavégzés már gyermekkorában kíméletlen önkizsákmányolással járt. Apja később segédmunkás lett egy közeli gyárban, a létfenntartáshoz viszont meg kellett tartania a mezőgazdasági munkáját is.<sup>86</sup> A családnak minden potenciális keresőre szüksége volt, különösen, hogy anyja csak akkor tudott dolgozni, amikor volt óvoda – nyáron –, nem volt lehetőségük kiszervezni ezt a feladatot.

A nagymamák generációjában „a nők annyira nem dőgoztak, vagy cselédnek mentek” – fogalmaz Teréz. Jellemzően az anyák generációja lépett be elsőként a formális munkaerőpiacra, amire több esetben a férj halála vagy más szükségszerűség miatt került sor. Kiszolgáltatottságuk, a foglalkoztatás időszakos jellege visszatérő elem volt az elbeszélésekben. Az interjúalanyok nagy része a hatvanas–hetvenes években vállalt formális, fizetett munkát, néhány esetben ez anyjukkal párhuzamosan történt. A bér munka és az otthon végzett munka az elbeszélésekben szervesen elkülönült. A reprodukív munkát – még ha fizetett is – nem tekintették „rendes” munkának, az élet magától érte-

<sup>85</sup> Dunaway sokszínű munka-portfóliónak nevezi azt a stratégiát, amelynek keretében „a félproletár háztartás számos fizetetlen, bér munkajellegű vagy nem bér munkajellegű tevékenységet illeszt össze, a munka összetett portfólióját alkotva, helyenként mezőgazdasági és nem mezőgazdasági munkákat is egybeolvasztva”. Wilma DUNAWAY: I. m. 69.

<sup>86</sup> A szakképzetlen és szakképzett, illetve betanított munkások bére között számottevő eltérés volt a korszakban. 1967-ben egy iparban dolgozó szakképzetlen munkás átlagbére 1600 forint volt, míg egy szakképzett vagy betanított munkásé bő 20%-kal több, 1936 forint, középfokú végzettséggel pedig 2422 forint. A különbség 1971-ben már 24% volt a szakképzettséggel nem rendelkezők és rendelkezők között. Megjegyzendő, hogy ezek országos adatok, a bérek területileg egyenlőtlen eloszlását nem mutatja. KÖPECZI Béla: *A magyar kultúra harminc éve, 1945–1975*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1975.

tődő, természetes részeként fogták fel. A nagyarányú ingázás, a munkahely távolsága és ipari jellegének helyi életvilágtól való idegensége, valamint a munka korábban tárgyalt, hegemon elképzelése mind e tapasztalat elmélyülésének irányába hatottak.

Ennek legékeesebb példái a „háztartásbeli” anyák. Ez a kifejezés – ahogy a segítő családtagok kapcsán is láttuk – a keresőtevékenységet nem folytató, otthon tevékenykedő nőket jelöli. Ezzel szemben az interjúalanyok azokra is így hivatkoztak, akik egyik kritériumnak sem feleltek meg. Rózsai anyja „háztartásbeli volt, tehát ő eljárt mindenkihez dolgozni, hívták, mittudomén, főzni, meszelní, takarítani, ő ilyen háztartásbeli volt”. Zsuzsa „háztartásbeli” anyja szintén „eljárt ilyen házakhoz mosni, vasalni, takarítani, akkor kertbe kapálni, meg ilyesmi. [...] oda mentek mindig segíteni, és azért kapott pénzt, meg, mittudomén, gyümölcs[öt]”. Az anyák bár házon kívül végeztek fizetett munkát, mégis háztartásbeliként definiálódnak – a feminista kritika megfogalmazásában minden nő háziasszony, még akkor is, ha a házon kívül dolgozik.<sup>87</sup> E szerep fennmaradásában a fizetett munka alacsony presztízse, de a korábban elemzett infrastruktúra és a szolgáltatások fejletlensége, illetve az önellátás továbbélése is jelentős szerepet játszik.<sup>88</sup>

Az interjúkban számos implicit, olykor explicit kifejezésével találkoztam annak, hogy a gyermekekről való gondoskodás elsősorban a nők feladata. Azokra is igaz ez, akik hiányolták a férfi „segítségét”, és frusztrációjukat fejezték ki emiatt. Ennek szerteágazó, negatív hatásai nehezen felmérhetőek. A hatvanas évektől fogva zajlott ugyanakkor egy módszertanában egyedülálló vizsgálat: id. Juhász Pál pszichiáterként egy keleti határ mellett fekvő falu teljes lakosságát megvizsgálta neurológiai szempontból, amit rendszeres beszélgetések és „terepmunka” kísért. Tíz év kutatómunkája után publikációiban is említi a nők

<sup>87</sup> Mariarosa DALLA COSTA–Selma JAMES: I. m. 21.

<sup>88</sup> JAVOR Kata: A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell alakulása a nemi szerepre nevelésben (A varsányi példa). In: PALÁDI-KOVÁCS Attila–SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Népi kultúra – Népi Társadalom XIX. Társadalomnéprajzi Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 779.

aránytalan terhelésük következtében kialakult neurózisát.<sup>89</sup> A neurotikus tünetekkel küzdő nők kapcsán feltűnő volt, hogy a gyermeknevelés, a háztartás és a háztájiban való munkavégzés is kizárólagosan a nők feladata, ennek ellenére a nő „is úgy látja, hogy mindent a férfi intéz, ha azonban ezt konkrétan felmérjük, lényegileg a család közös ügyintézésének elenyésző töredékét jelenti. A falusi asszonyokban nem alakult ki munkájuk jelentőségének tudata.”<sup>90</sup> Ha létezett volna a láthatatlan munka fogalma, Juhász bizonyosan használta volna.

Kiemelendő, hogy sokszor nemcsak a gyerekekről, hanem az egyéb családtagokról való gondoskodás is elvárásként fogalmazódott meg a cserhelyi nőkkel szemben. Teréz és Ilona esetében is ők gondoskodtak a férjük velük együtt lakó testvéreiről. „[G]ondoskodni kellett róluk”, mondja Ilona, még ha nyíltan kifejezi is, hogy ez kellemetlenséget jelentett számára, és alig várta, hogy elköltözzenek. Rozáliától anyósa ápolását várták el, holott ő „nem örököl utána semmit”. Irén esetében a korai nyugdíjazásnak részben az is oka volt, hogy egyik szülője ápolását nem tudta összeegyeztetni a sok utazást igénylő munkájával („akkor azt mondtam, hogy most már sok”) – életútjában ez legalább a második olyan eset volt, amikor azért maradt helyben, mert a máshol történő munkavégzést nem tudta megoldani.

A munkavégzés láthatatlanná válásában ugyanakkor nem pusztán az informális és reprodukív jellege, hanem a helyi társadalmi viszonyokba való beágyazottsága is ludas, ami az ismerősségen keresztül puhítja és elfedi a munkavégzés gazdasági, tranzakcionális jellegét. Zsuzsa elbeszéléséből a természetbeni juttatás („gyümölcs”) utal az aszimmetrikus, függő viszonyrendszerre, Irén interjújából még inkább kivehetők a patrónus-kliens

<sup>89</sup> A problémákat leginkább az iskola és a továbbtanulás nehézségeiben, a rossz és nem egyenrangú házasságokban, a „férfiak kötelességérzetének hiányában” és a körükben jelen lévő alkoholizmusban, a családi struktúra változásában és az idős nők korábbi irányító szerepének elvesztésében, a megnövekedett szabadidő eltöltésére való képtelenségben ragadta meg.

<sup>90</sup> JUHÁSZ Pál: Falusi nők mentálhigiénés problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1975/3. 311.

viszonyok.<sup>91</sup> Nagyanyja cseléd volt a helyi „uraságnál”, az egyik molnárcsaládnál. „Azt mondta, hogy ő ott nagyon jól érezte magát. Az volt a jó, hogy egyáltalán kaptak valami kis fizetséget. Nem feltétlenül biztos, hogy mindenki a Nitrokémiánál dolgozott. Volt olyan, aki nem tudott elmenni, és ezeknél az embereknel tette-vette a dolgát.” A kutatói és a tapasztalati nézőpont közt húzódó feszültség épp e viszonyrendszer kettősségére irányítja a figyelmet. Előbbi szempontból a jutalomként értelmezett „kis fizetség” iránt érzett hála jelzi azt az informális és kiszolgáltatott felállást, ahol az elvégzett munka díjazása a munkaadó jóindulatától függ; de jelezheti a női munkavégzés kiegészítő, családi szükségletekhez igazodó jellegét. Ezzel szemben a tapasztalati nézőpontban a megszokás jelentette biztonság, a beágyazottság és az ebből fakadó „jól érzés” dominál – részben ez az, ami a patrónus-kliens kapcsolatot utóbbi oldaláról indokolja. A Nitrokémia mint viszonyítási pont említése és az általánosítóan megfogalmazott, magyarázatként szolgáló mondatrész („nem tudott elmen-ni”) a kényszer félig kimondott tapasztalatára utal.

Mária apja hasonló helyzetben volt: egyrészt védelmet és más előnyöket jelentett a molnárnál végzett, informális, fizetett mezőgazdasági munkája, másrészt épp ez tartotta fenn a másik jóindulatától való függését. Amikor „már nem volt, aki vigyázzon” Máriára, apja magával vitte, és amíg ő dolgozott, addig figyeltek rá, átvállalva a gondoskodási munkák egy részét. Mária úgy emlékszik, apjával szépen bántak – az interjú szinte egészére jellemző szégyen és igazságtalanság ezekben az emlékekben nem jelenik meg. Az informalitás kiszámíthatatlanságából származó bizonytalanságot nem hozta szóba, Irénhez hasonlóan a pozitív érzéseket jelenítette meg, bár az elbeszéléséből apja kiszolgáltatt helyzete is kirajzolódik.

<sup>91</sup> FEL Edit: Tanyakertek, patrónus-kliens kapcsolatok és politikai frakciók Átányon. In: FEL Edit–HOFER Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2001. 243–250.

## Lokális gondoskodási láncok és közösségi taktikák

Az informális bér munkát végző „háztartásbeli” jelensége felhívja a figyelmet a produktív-reproduktív fogalmi megkülönböztetés konstruált jellegére és határaitra. A „házimunka” nem állt meg a háztartás határainál; a fizetett munkavégzéshez hasonlóan, hierarchikusan szerveződött, a helyi viszonyokba ágyazottan, sajátos lokális gondoskodási láncot alkotva. Voltak, akik megengedhették maguknak, hogy másnak fizessenek a házimunkák elvégzéséért, és voltak, akiknek ebből (is) származott a megélhetése. Ezen hálózatok működése megelőzte a nők bér munkába állását; a fizetett munkavégzés így ebben a kontextusban értelmezhető.

Mária büszkén emlékszik vissza nagyanyjára, akinek „égett a keze alatt a munka”, és „mindent meg tudott csinálni”. Hajnalban kelt, a falubeliek „mindig jöttek hozzá”, hogy különféle feladatokat végezzen el; szinte versengés lett abból, hogy „kihez menjen előbb”. A megfeszített munka nem a gyarapodást, hanem az önellátást szolgálta: „mindene megvót, én nem is tudom, hogy hogyan” – teszi még hozzá. Kutatói nézőpontból kirajzolódik, hogy a másnak végzett reproduktív munka miatt a sajátját nem tudta elvégezni („Mer amikor elmentünk nyaralni is, hát van, amikor bizony ott hagyott bennünket, mer ő hajnalba már négy órakor fölkel [..]”), a narratívában viszont mindez a nagymama rendkívüli munkabírást támasztja alá, egyfajta dolgozó női eszményképet megtestesítve. A lokális viszonyokba ágyazottságból fakadóan a reproduktív munka az elbeszélés alapján látható, sőt a közösség elismerését jelzi, ezért büszkeségre ad okot. Fontos különbség a globális gondoskodási láncokhoz képest az az informális tőke, ami helyben értelmezhető és egyfajta stabilitást (a munka iránti keresletet), megbecsültséget, ezáltal pedig sajátos státuszt ad. Ez ugyanakkor még inkább elhomályosítja ennek az árát (jelen esetben az unoka egyedül hagyását), sokkal egyértelműbb a különbség azon esetekben, ahol a reproduktív munkát végző idegen a helyi társadalom számára.

Az informális viszonyok fontosságát mutatja Kató példája is, aki részben megbecsültségét – kapcsolati tőkéjét – használ-

va szervezte ki gondoskodási munkáinak egy részét. Gyermek születése után szeretett volna hosszabb ideig otthon maradni, de öt hónap gyes után vissza kellett mennie dolgozni a megélhetés kényszere miatt. Kivételes helyzetben volt, mivel helyi, szolgáltató munkát végzett, „úgyhogy onnan könnyen átjártam”. A más faluból származó Kató nem támaszkodhatott családjára segítségére, férje háztartásukban való részvételét az interjú során nem hozta szóba. Tanítói pozíciója sajátos megbecsültséget jelentett. Friss diplomásként meg is lepte, hogy a helyiek nem a fiatal nőt, hanem a tekintélyt látták benne; egészen kényes és intim ügyekben is a tanácsát kérték. Nagy szerepe lehetett ennek abban, hogy „jelképes összegért” sikerült két helyi időst megkérnie, hogy vigyázzon első gyermekére. Második gyermekét egy harmadik „mama” gondjaira bízta. A fizetett gondoskodás pozitív, intim élményként tűnik fel: „hát egy igazi nagymama nem lett volna olyan jó, mint ahogy ők vigyáztak”.

Ahol lehetséges volt, ott az anyós segített a reprodukív terhek oldásában. Ilona és Rozália egyaránt rendkívül szoros kapcsolatot építettek ki az anyóssal, ami mindkettejük számára előnyös volt. Rozália esetében férje másfél éves távolléte volt a kapcsolódás katalizátora – a rés a patriarchális berendezkedésen –, ez idő alatt kialakították az együttműködés formáit: „akkor ketten voltunk a Mamával, mindent mi intéztünk, és akkor hazajött, és akkor ő akart a teljhatalmú mittudomén ki lenni, hát aztán mondtuk, hogy megvótunk mi nélküled is, ne parancsolgass itt nekünk”. A megváltozott viszonyrendszert a férfi expliciten is gúnyolta – egyszer épp akkor, miután Ilonára hagyta helyi, fizetett munkájának elvégzését: „azt mondta nekem, hogy majd akkor leszél egyenlő vele, ha a tízes láda tetejéről leveszed a tele láda sört. És ő elment horgászni.”

A férj távollétében kialakult női szövetség határozta meg alapvetően a család életét, férjére a kisebb feladatok elvégzésében sem tudott számítani – erre egyedül Rozália reflektált explicit módon, amelyben eltérő szocializációja és anyósával kialakított helyzete lehet magyarázat. Komolyabb egészségi problémájával szintén anyósára számíthatott. Erre különösen nagy szüksége volt, fia folyamatos jelenlétet és gondozást igényelt: „hát jól jött a

Mama, nagyon jól jött, jó viszonyba is voltunk. Vigyázott a gyerekekre, főztünk egymásra, takarítottunk közösen, kertet ápolunk. Főleg úgy, hogy [a fiam] sérült.”

Anyósát később félig viccesen, félig komolyan „élettársának” nevezi, valóban kimerítve a háztartás statisztikai fogalmát: „Akkor ketten voltunk az anyósommal, akkor ő volt az élettársam [nevet], ő lent lakott, én fönt, és akkor közösek voltak a költségek, tudod, a nagy házba. És akkor mindent megbeszéltünk.” A kapcsolati dinamika és a munkamegosztás az egyenlőségen és a kooperáción alapult. Nem véletlen, hogy elbeszélését így folytatja: „[a]ztán meg úgy adódott, hogy nem is akartam, hogy neki legyen a [fiam] nevelőapukája, ne szóljon bele senki ebbe.” Szerepet játszott ebben az is, hogy Rozália nem érezte reális elvárásnak más férfival szemben, hogy „elfogadja” a gyermekét, ha „saját apja nem fogadta el, akkor most miért várom el”.

Ilonáék között is szoros volt a viszony, hasonlóan kiegyenlített munkamegosztás és partnerség jellemezte: „tizenkét évig egy konyhába laktunk az anyósommal, én főztem az egyik oldalon, ő a másik oldalon, sokat beszélgettünk. Talán többet tudok róla, mint anyunak az előéletéről, most olyan értelemben, hogy sokat meséltünk”. Mikor anyósa olyan beteg lett, hogy nem tudott beszélni, Ilonát bírta meg, hogy képviselje, aki „ügyis tudja”, mit szeretne mondani.

„Kicsit olyan lélektelen volt ez a világ”. A fizetett bér munka és a kettős teher tapasztalatai

Mária harmincöt évig fizetett reprodukív munkát végzett: az egyik közeli gyár konyháján dolgozott. Ezt követően egy közeli település intézményében dolgozott portásként. Valójában a legkülönbözőbb fizikai munkákat adták neki, így viszont portási feladatait nehéz volt ellátnia: „Hiába voltam a portán, miér’ nem vagy a portán, hát mer elküldtek máshova.” Nem ad egyértelmű választ rá, jobb volt-e a gyárban végzett munka a mezőgazdaságnál. Részben oka lehet ennek, hogy a patrónus-kliens viszony jelentette ismerőség és védettség a gyárban nem volt érvényes. A kiszolgáltatottság viszont ezzel kapcsolatban is felmerül: „do-

bálták abba az időbe is az embereket, hogy most ide kell menni, most a másik gyárrészlegre kell, most áthelyezzük három hónapra ide”. Ezzel szemben Rózsi – bár elsőre hezitál, hiszen „mindenhol fizikai munkát végeztek végül is” – a gyári munkatisztaságát, időjárástól való függetlenségét és a rendszeres fizetést, tehát stabilitását említi. „[J]obb volt az élet, könnyebb volt, ugye akkor már nemcsak arról szólt, hogy az ember megszakadt kinn a földeken, hanem akkor elment az ember, és egy tiszta munkahelyen dolgozott, ledolgozta a munkaidőt, megkapta a fizetését, az mellett még otthon tudott csinálni dolgokat.”

A bér munka eltérő tapasztalatai annak megélhetési stratégiákban betöltött eltérő szerepéről árulkodnak. Míg Mária alapvető tapasztalata a kiszolgáltatottság volt, Rózsi a gyarapodást élte meg. Kiskorában ők is gazdálkodtak, amiből kényelmesen fenntartották magukat „megtermeltük mi magunk is, minden jószágunk volt”. A gyárak fejlődésével apja is inkább ott kezdett el dolgozni, képzett ipari szakmunkásként az Áfor üzemében, amely a szocialista gazdaság egy fontos szeletét jelentette, így presztízsből és stabilitásban is az átlagosnál jobb helyzetben volt.<sup>92</sup> Rózsiék esetében az első és második gazdaságból származó jövedelem kiegészítette egymást, az előrelépést szolgálta; Rózsi tapasztalataiban a gyári munka jóval pozitívabb színben tűnt fel, mint Mária emlékeiben.

A bér munka végzése több esetben epizodikus volt, igazodva a gondoskodási munkákhoz, amelyeket egyetlen kivétellel minden interjúalany esetében továbbra is (n)ők végeztek. Irén – Ilonához hasonlóan – gyors- és gépirónak tanult, majd tíz évig az egyik gyárban dolgozott, adminisztratív feladatkörben. A szellemi munka fizikailag is megerőltető volt számára, frusztráltan meséli, hogy „azon a hülye fapados írógépen [...] úgy kikészültek a kezeim, mint a hét szenvedés”. Mégsem emiatt hagyta abba, hanem mert nem tudta gondoskodási munkájával összeegyez-

<sup>92</sup> A sajtó az 1970-es évektől időről időre cikkezett az üzemi visszaélésekről, „maszekulásokról” – bár Rózsi nem utalt erre az interjú alatt, annyi bizonyos, hogy az ott dolgozás nemcsak a hivatalos fizetés stabilitását, hanem a széles körű informális gazdasági kapcsolatokhoz és a szocialista gazdaság kiskapuin keresztül elérhető egyéb gyarapodásra is lehetőséget biztosíthatott.

tetni az adott infrastrukturális keretek között: „fél hatkor indult a busz, úgyhogy rohantunk, mint a hét szenvedés, hóba, sárba, vízbe, cipeltem azt a szerencsétlen gyereket. [...] És akkor azt gondoltam, hogy nem, hát itt valamit lépni kell, mert ez egyszerűen nem mehet így. Tehát én azt gondolom, hogy itthon maradok. És akkor itthon maradtam [...]” Az otthon maradás indoklásából („azt gondolom”) nem egyértelmű, hogy saját kötelességének érezte, vagy sikertelenül próbálta kiszervezni a gondoskodást. Az elbeszélés első személyéből ugyanakkor szavak nélkül is a családi ügyeket egyedül menedzselő nő képe rajzolódik ki.

Az óvodai ellátással szemben a gyest mindenki igénybe vehette, a legtöbb interjúalany szóba is hozta. Ahogy láttuk, Katónak az általa kívánnál hamarabb kellett visszamennie dolgoznia. Rozália a gyes mellett, részmunkaidőben továbbra is dolgozott. A gyes alatti „három hivatást” beszélt el Rózsi, magától értetődőséggel: „krumplit termeltünk, zöldséget, cukorborsót, mindezt, fóliasátrak voltak, hogyne, hát mi is, akik gyesen voltunk itthon, nekünk is kellett valamit [...]” Rózsi sem hozta szóba, férje mennyire vette ki a részét a házimunkából, elbeszéléséből a hagyományos munkamegosztás magától értetődősége tűnik ki. A gyesen lévők vissza-háziasszonyosodását, a fokozottan hagyományos munkamegosztást a korabeli kutatások is említik.<sup>93</sup>

A következőkben mélyebben elemzem Ilona és Teréz kettős teherrel kapcsolatos eltérő tapasztalatait, valamint a férjjel való munkamegosztás interjúból kibomló, eltérő mintázatait és a kettő közötti összefüggéseket. Mindketten a negyvenes években születtek, Teréz az évtized elején, így rá még inkább hatással lehetett az ötvenes évek dolgozó női ideálképe. Látni fogjuk, hogy bár a munka mindkettőjük énértelmezésének szerves részét jelent, mégis eltérően viszonyulnak a reprodukív és produktív munkákhoz.

<sup>93</sup> „Legkevesbé osztódik meg a munka az ún. »háztartásbeli«, nyugdíjas és gyesen lévő asszonyok háztartásaiban. Úgy tűnik, hogy a gyesre menetel »viszszatérés« a főzőkanálhoz, az otthon dolgozó nők közül ők azok, akik legkevesbé tudják – akarják, képesek – megosztani ezeket a munkákat másokkal.” REPÁSSY Helga: I. m. 190.

Ilona a hatvanas évek elején állt munkába, a gyors- és gépirői tanfolyam elvégzése után azonnal elhelyezkedett az egyik közeli téészenben. Érezhető büszkeséggel meséli: „Még nem is voltam tizenhat éves!” Munkahelyére pozitívan emlékszik, főleg a téészenőkre, aki segített beletanulnia a különböző adminisztratív feladatokba, és később is „leült vele”, ha volt kérdése. Stabil állásából huzamosabb időre, hat évre csak a gyés miatt esett ki. Munkahelyén ezalatt változások történtek, új embereket vettek fel, ő viszont öntudatosan tért vissza: „és akkor jöttek be ezek a szakemberek, azt mondja, hát maga? Maga itt új? Mondom, én nem vagyok új, maguk újak, én [a hatvanas évek elejétől] dolgozok a tsz-nél [nevet], csak most nem vótam”. Elbeszélését a hosszú ledolgozott évek büszke említésével folytatja. Az is kirajzolódik ugyanakkor, hogy mindez a fizetetlen munkával együtt komoly terhelést jelentett – főleg az elmaradt infrastruktúra fizikailag gátló kontextusában. A munkahelyi és az otthoni teendők feszültsége a kettő közötti határ elmosódásában is érzékelhető volt; már a munkahelyen azon járt az esze, hogy „úrsten, hazamegyek, mit kell csinálni. Mit hogyan osztok [...]. És akkor leginkább az vált be nekem egy idő után, hazamentem, leültem, fogtam egy újságot, egy tizenöt percig azt olvastam, lenyugodtam, és akkor nekiálltam csinálni, mindig a következő napra főztem, mindennap főzni kellett.” Bár nem mondja ki explicit, az „egy idő után” és a főzni „kellett” kifejezések a végrehajtás kényszerét és annak nehézségét egyszerre jelzik. Ezt az értelmezést erősítik az elbeszélésében megjelenő külső perspektívák is. Többször hozza szóba a lányát, aki érthetetlennek tartja, hogyan tudott ennyi mindent megcsinálni – ebbéli kíváncsiságomat én is kifejeztem. Válasza tömör: „[A]kkor csináltuk. Ez vót. Nem vót más.” Arra a kérdésemre, hogy honnan volt erejük, hasonlóan felel: „nem ezen gondokodtunk, hanem tudtuk, hogy ezt kell csinálni”. Ezt rögtön élesen szembeállítja a jelennel, erőteljes frusztráció kíséretében, az őt körülvevő fizikai körülmények kényszerítő és korlátozó hatása is kézzelfogható: „És én, engem ezért bosszant most ez az egész, mikor azt mondja egy fiatal asszony, hogy mer’ nincs semmire időm, meg [eltűlözva] a férjem nem segít semmit. Mi az, hogy nem segít semmit? Nem mos pelenkát, mert eldobhatós

pelenkája van. Ott a mosógép, mosó-szárító gép, amivel nem kell foglalkozni. Mikor én idekerültem, itt volt egy sporhált, azon főztünk, ahogyan régen. Aztán később már lett gáztűzhely, azon főztem. Megnyitom a vizet, meleg vizet, hideg vizet, a fürdősobában, mosogatóba, minden. Akkor meg melegítettük a fazékba a vizet, és úgy mosogattunk. Most ott a mosogatógép, nem kell mosogatni. Van porszívó, akkor porszívó se volt. És mindent úgy kellett megcsinálni!” Férje házimunkákban való részvételét nem hozza szóba.

A nők jelenlegi helyzetének viszonylagos könnyebbége éles ellentétben áll Ilona múltbéli terheivel. A feladatok elvégzése nyomán érzett hatékonyság ugyanakkor önbecsülésének is része: bemutatkozásában is nagy hangsúlyt kap. Ebből fakadhat az igény, hogy múltbéli áldozatait igazoltnak érezhesse – ezt nehezítik a házimunka nehézségeit hangsúlyozó nők. Nem arról van szó, hogy Ilona ne lenne tisztában a munkamegosztás fontosságával; nem sokkal később maga is elmeséli, hogy lánya csak férje és az ő segítségével tudta befejezni a főiskolát. Annak ellenére, hogy itt elismeri a segítség szerepét, a saját rendkívüli terheivel járó élethelyzetét nem éli át, tapasztalata megkérdőjelezhetetlenként tűnik fel („ezt kell csinálni”). A feszültség a jelenlegi, helyi és hallomásból ismert anyukák irányába talál kiutat, saját terhei aránytalanságának felismerését épp a hatékonyságból szerzett önbecsülés és büszkeségérzet gátolja.

Teréz a hatvanas évek elején kezdett önálló keresőmunkába a helyi téessznél. Szeretett volna továbbtanulni, szülei azonban nem engedték. A családi gazdaságban gyerekként végzett, megterhelő mezőgazdasági munkához hasonlóan dolgozott a téesszben is: „akkor nem volt olyan, hogy húsz kilónál többet nem emelhetsz, azokat a hetven-nyócvan kilós zsákokat nekünk be kellett stócolni ilyen magasra”. Férfi alig dolgozott ott, főleg nők vették körül, ami támogató közösséget is jelentett. Leginkább ezzel támasztotta alá azt is, miért szeretett ott dolgozni. A munkavégzésről szóló narratívák hangvétele a büszkeségről és az állóképességről árulkodik. Később, amikor már Cserhelyen laktak a férjével, az egyik közeli gyárba járt dolgozni. „Én szerettem ott dolgozni, pedig hát ahol én dolgoztam, az is tűz- és robbanásve-

szélyes üzem volt. Hát egyszer volt is robbanás benn, ott benn voltam, hát két ember meghalt.” Arra a kérdésemre, hogy nem félt-e az esetet követően, azt felelte, hogy „sose” félt, hiszen nem a „veszélyes” területen dolgozott. Ezt többször is ugyanazokkal a szavakkal hangsúlyozza, egyszer férje félelmével („férjem az félt, én első perctől nem félttem”), másszor saját tapasztalatlanságával kontrasztba állítva hangsúlyozza ennek fontosságát („[é]n nem félttem első perctől kezdve, pedig előtte soha nem dolgoztam gyárba”). A két részlet között tárgyilagosan meséli, hogy „és akkor pláne az első időbe, elég sokszor, hát berobbant”. Teréz elbeszélése itt és az interjú egyéb, fizikai fájdalmakat leíró részeinél is tárgyilagos. Az interjú egy későbbi pontján egyenesen derűsen meséli egy balesetét, ami hajnalban érte, amikor dolgozni indult. Teréz következetesen negligálta a fizikai fájdalmat, amiben nagy szerepe lehet, hogy fiatal kora óta életének szerves része.

Fontos hangsúlyozni, hogy a fizikai fájdalmak negligálása és a munkavégzés magától értetődő természetessége nem feltétlenül jelenti az autonómia és az esetleges ellenállás feladását. Teréz például nevetve mesélte, hogyan „vágták át az agronómust” a téesszenben a többi lánnyal: „úgy ültünk, hogy fele erre nézett, fele amarra, hogy honnan jön az agronómus [kuncog]. És akkor kérdezte, hogy hányat fordultunk, mer hát nagyon hosszú volt a föld, azt mondtuk, hogy már kettőt, aztán azt mondta, hogy nem hiszi el. Azt mondja, hogy akkor ma ingyen dolgoztak. Hát, mondjuk, úgyse tudja a nevünket, mer új ember vót... [kuncog].” A történetben valójában Hirschler Imre akkoriban rendkívül népszerű szexuális felvilágosító könyvét olvasgatták, amely a korszak egy meglehetősen progresszív terméke volt; például a női orgazmust helyezte előtérbe.<sup>94</sup> Ez is jelzi azt a szocializációs hatást, ami –

<sup>94</sup> HIRSCHLER Imre: *A nők védelmében*. Magyar Vöröskereszt, Budapest, 1958. A valóban progresszív mű a korszak biopolitikájának is fontos részét képezte, „olcsó eszközt” kínált a házastársak viszonyának javítására, ezáltal pedig a válságok számának csökkentésére, ami egyrészt népesedéspolitikai, másrészt legitimációs szempontból is fontos tényező volt. CSÁNYI Gergely: *A szex politikai gazdaságtana. Szexuális hegemoniák és ellenhegemoniák a tőkés világrendszerben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2024. 241.

legalábbis a narratívák szintjén – új, emancipáltabb női szerepet is lehetőségként kínált, az ötvenes években gyökerezően.<sup>95</sup>

Az interjúalanyok közül kizárólag Teréz számolt be a házi- és a bér munka egyenlő felosztásáról. Négy gyermeke közül a második kettő akkor született, amikor már Cserhelyen laktak. Férjével mindketten három műszakban, egymást váltva jártak dolgozni. Harmadik-negyedik gyermekével négy-nyolc hónapig maradt gyesen. Munkahelyére csak azzal a kitétellel vették fel, ha férje is oda megy dolgozni – a női munkaerő másodlagosként kezelését már a korban többször leírták.<sup>96</sup> A munka és a gyermeknevelés mellett tanulni kezdett: korábban is szeretett volna, de szüleinek hagyományosabb elképzelései voltak a lányok nemi szerepéről. Gépkezelőnek tanult, a gyerekei mellett végezte el a szakmunkásképzőt is. Nagy erőforrást jelentett ebben, hogy mind a reprodukív, mind a produktív munkákat szimmetrikusan osztották fel férjével – az interjúalanyok közül egyedülálló módon. „[A] férjem az nekem nagyon sok mindent megcsinált. Szóval összedolgoztunk. Úgy volt a műszak, hogy egy hétig ő főzött, egy hétig én főztem. Ő ugyanúgy főzött, mint én. Meg ugyanúgy ellátta a gyerekeket.” A munkamegosztás természetességét és zökkenőmentességét jelzi, hogy Teréznek férje halála után tűnt csak fel, mennyi mindent végzett el.

Bár Teréz énértelmezésében is fontos szerepet tölt be a munka, Ilonától eltérően élte meg fizikai teljesítőképességének csökkenését. Ötvenévesen egészségi problémája miatt nem dolgozhatott tovább, elbeszélésében nem jelenik meg az efölött érzett kudarcélmény – kihívást inkább az okozott, hogy „újra tanulni kellett”. Ezzel szemben Ilona önbecsülése minden jel szerint a munkavégzés képességéhez kötődik, az idősödést ennek elvesztéseként éli meg: „érzem azt, hogy sokszor csak tötyörgök, tötyörgök, mondom, mit akarok csinálni, meg olyan hosszú ideig tart minden. Fiatalkorba reggel leszedtem a függönyt, lehúztam az ágyruhát, kimostam, ablakot pucoltam, takarítottam, délután elvasaltam az ágyiruhát, de közben itt volt a gyerek, el kellett

<sup>95</sup> KOVÁCSNÉ MAGYARI Hajnalka: I. m. 222.

<sup>96</sup> FERGE Zsuzsa: I. m.

látni, ebédet főztem és délután öt órakor minden rendbe vót. Most ugyanezt egy hét alatt se csinálom meg.” Míg Teréz férjével egyenlően osztotta fel a gyermeknevelési és egyéb háztartási munkákat, illetve a gyári műszakokat is, Ilona nem említette, hogy férje kivette volna részét a házimunkákból, fizetett munkája és fizetetlen háztartási teendői mellett csaknem húsz éven keresztül a lakhelyüktől távolabb eső cserhelyi házukba jártak vissza. Valószínű, hogy Ilona rendkívüli terhei frusztrációt okoztak benne, ami ellentmondásba került a szigorú munkaetikával – szülei agrárproletárként kerültek a faluba, később gyári munkások lettek. A munkavégzés és a kitartás feletti büszkeségérzettel való azonosulás a kognitív disszonancia feloldására szolgál, amihez épp ezért ragaszkodik – ezért érintheti rosszul ennek elvesztése.

Különösen izgalmas perspektívából beszélte el a munka központi szerepét – az önkizsákmányolást – Rozália, aki helyben beágyazott anyósával szoros kapcsolatot ápolt, ugyanakkor saját társadalmi helyzetének távolsága és későbbi odaköltözése miatt főleg a kívülálló szerepéből értékelte a folyamatokat. Elbeszéléséből a munka hétköznapiakra nehezedő aránytalansága tűnik ki: „kicsit olyan lélektelen volt az a világ, amit ők éltek, tehát hogy nem volt mód a meghittsége, tudod... földíszítette a fát, aztán elment délutánra dolgozni, tudod? Tehát hogy milyen karácsony volt, hogy szilveszter, vagy akármi, mindig fáradt volt, hulla volt, kertészkedett, tehát hogy nyomta az életet rendesen.”

Közösségi normák: enyhülés és ellenszegülés

A nők által végzett gondoskodási formák és az azokhoz kapcsolódó elvárások egy tágabb normatív keretbe ágyazódnak, amely a társadalmi nemi szerepek helyi rendjét és a „női szféra” határait jelöli ki. Csak röviden utalok rá, hogy a terepmunka során megfigyeltekből kirajzolódik, hogy a hagyományos normarendszer elemei a szocialista évtizedek alatt is fennmaradtak, és bizonyos aspektusaikban jelenleg is meghatározóak. A helyi rituálék több esetben a performatív maszkulinitás terepeiként működnek. A májusfaállítás esetében például a rituális erdőjárás és a fa kiválasztása hagyományosan férfiprivilegium, de a

nagy jelentőséggel bíró nőnapra készített, humoros színdarab – az erre való felkészülés a férfiak számára fontos közös folyamat – is a hagyományos nemi szerepek karikírozására épít, elmélyítve azokat. A hagyományos berendezkedés több esetben a nyelvhasználatban is megjelent, főleg az idősebbek és a helyi születésűek körében: például a „gyermek” és „ember” terminus, amelyet kizárólag férfira és fiúgyermekre használnak.

A patriarchális berendezkedés jelenben megfigyelhető jelei a korábbi, szigorú normarendszer fennmaradt darabjai. Ezek hajdani, erős kényszerítő erejét és fokozatos lazulását többen elbeszélték; az ezzel való szembenállás és megküzdés két legékeesebb példájával Zsuzsa szolgált, aki egy közeli, ipari városban látta meg a napvilágot. Az interjúalanyok közül ő a legfiatalabb, élete első öt évét egy közeli, jóval urbánusabb jellegű településen töltötte, így az ő szocializációs közege tért el legjobban a mezőgazdaságon és hagyományos nemi szerepeken alapuló munkamegosztástól. A normák kényszerítő erejével való megküzdésben ezen túl a munkája adta identitás és közösségi szerep, valamint a gazdasági függetlenség volt nagy segítségére. Bemutatkozásában leginkább cserhelyi, számára meghatározó munkájáról beszél. „[M]indig is kereskedő szerettem volna lenni, nyolcadikos korom óta”, az iskolába viszont nem vették fel. Másikat kezdett, időközben várandós lett első gyermekével. Mivel párjával ekkor még nem voltak házások, tehát „lányfejjel terhes”, a falu szemében „fekete báránnyá” változott. Sokat pletykáltak róla, a megbélyegzés olyan erős volt, hogy „el is akart menekülni” a faluból. Az interjú időpontjában úgy látja, „ezzel már senki nem foglalkozik”.

Gyermeke születése előtt és után is gyárban dolgozott; ezt néhány mondatban foglalta össze, arról viszont hosszan mesélt, hogyan sikerült végül is elhelyezkednie az egyik helyi presszóban. Bár lassan egy évtizede „nem a szakmájában” dolgozik, jelenlegi munkájáról alig beszél. A presszó sajátos mikrovilágát ugyanakkor részletesen feleleveníti, ami többek között a gyermekkorára is jellemző politikai elhallgatásokkal szemben a helyi nyilvánosság szabad terepeként jelenít meg: „egy-két fröccs után ugye mindenki fölbátorodott, ott kimondták azt, amit gondónak. [...] anno, mikor igazán fiatalabb voltam, még a Kádár-rendszerbe,

akkor, mikor olyan igazságtalanságok érnek, akkor meg a szüleink hurrogtak le anno, hogy mer ilyet nem szabad ám”. A munka fő nehézségét a vendégek között előforduló agresszív viselkedés jelentette, ami felidézte benne a gyermekkorában megélt rossz élményeket.<sup>97</sup> Ezzel együtt ez a formális, stabil munkaviszony vált a személyes emancipáció kulcsává: a gazdasági függetlenség tette lehetővé, hogy elváljon alkoholbeteg férjétől, aki nem vette ki a részét az otthoni teendőkből, „nem adta haza a fűzetést”, így minden Zsuzsára maradt. A válás után újfent „előszedték”, meg kellett küzdenie a többiek ítélkezésével. Cselekvőképességének fontos hivatkozási pontja a durva viselkedéssel szembeni intolerancia, ami a családi minták antitéziseként értelmezhető. Szomszédjával kapcsolatban például így mesél: „olyan ordenáre módon beszélt azzal a nővel, hogy, mondom, én fognám a sátorfámat azonnal, azt itt hagynám a bűdös francba”.

Különösen izgalmas Rózsi esete: az interjúalanyok közül ő viselkedett a hagyományos nemi szerepeknek leginkább megfelelően, bemutatkozásában családja és női szerepei szerint határozta meg magát. Azoknál a kérdéseknél, ahol azt érezte, „történelmi” témáról kérdezem, bizonytalanságát, hozzá nem értését fejezte ki. Az interjúhelyzet feszélyezte, keveset nézett a szemembe. A diktafon leállítása után röviden beszélgettünk a konyhájában: ekkor mintha kicserélték volna, élénkké vált, büszkén mesélt a konyha gépesítéséről, amiért férjének volt hálás, és örömmel ecsetelte, mit és hogyan fog főzni az unokáknak. Saját szerepét ő is „háztartásbeli” anyjával szemben határozta meg: „régén a nők nem nagyon mentek gyárba, főleg a mi szüleink, azok nem... én mer ugye már azért más kategóriába tartoztam...” Rózsi példája azt a hagyományos női szerepben történő elmozdulást jelzi, amelynek a fizetett munkavégzés is része, ugyanakkor ez nem alakítja át a hagyományos női szerepfelosztást.

<sup>97</sup> Mélyebb elemzésre érdemes egyrészt az a speciális, tudatos távolságtartással jellemezhető megküzdési stratégia, ahogyan Zsuzsa a helyzetet kezelte; másrészt az együttélési minták és az egymás életéről való magas fokú informáltság alapján annak vizsgálata, hogyan jelenik meg, és miképp kezelik a közösségekben az alkoholbetegség jelen levő kérdését.

## Összegző gondolatok

Tanulmányomban egy kisközségben élő nők emancipációjának strukturális kereteit és megélt tapasztalatait vizsgáltam a produktív és reprodukzív munka változó dinamikáján keresztül. Az interjúalanyok elbeszéléseiből kirajzolódó Kádár-kori élettörténetek rávilágítottak a szocialista nőemancipáció *de jure* (elvi) kinyilatkoztatásai és *de facto* (tényleges) társadalmi megvalósulása közötti szakadéokra. Míg az állami ideológia a nemek közötti egyenlőséget hirdette, a gyakorlatban a nők tömeges munkába állítása sokkal inkább az olcsó, képzetlen munkaerő-tartalék gazdasági igények szerinti felszívását szolgálta, miközben érintetlenül hagyta – sőt, a fizetetlen munkára építve intézményesítette – a nemi hierarchiát.

A gyári munkából származó bér nem minden esetben nyújtott kellő jövedelmet az előrelépéshez. Azoknak, akik alacsony státuszuk és ebből fakadó hátrányaik miatt a gyári munka periferiájára kerültek, a mezőgazdaságban végzett munka elengedhetetlen maradt a létfenntartáshoz. A gyári munka ekkor nem előrelépést, hanem a marginalizált élethelyzet konzerválását jelentette. Ez a legmarkánsabb példája annak, hogy az önellátó gazdálkodás, a háztáji és az abban végzett munka nem valamiféle archaikus „maradvány”, hanem az ipari termelés szerves része volt. A gyári dolgozók és a kibocsátó falusi közeg összefonódása tűnik ki Zsuzsa régi búcsúkra való visszaemlékezéséből is: „a környékbeli gyárakba tudták, hogy búcsúhétfőn általában’ a férfiak nem mentek dőgozni, ugye szombaton, akire úgy esett, hogy menni kell hétfőn is dőgozni, a nők meg szombaton nem mentek, mer azok meg süttötek, ugye [nevet], a búcsúra.” Interszekcionális perspektívából<sup>98</sup> látható, hogy a társadalmi nem mellett az osztályhelyzet, a helyi társadalomban betöltött státusz, az iskolázottság és a háztartáson belüli munkamegosztás együttesen határozták meg az egyéni mozgásteret ebben az egybekapcsolt, nem annyira átmeneti, mint inkább sajátosan hibrid közegben.

<sup>98</sup> Kimberlé CRENSHAW: Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *The University of Chicago Legal Forum*, 1989/140. 139–167.

A fizikai körülmények – mint a lakás vízellátottsága, a közlekedési eszközök és hálózat – szintén erősen differenciálódtak társadalmi helyzet szerint, elmélyítve az egyenlőtlenségeket mind egyéni, mind településszinten.

A mezőgazdasági munka a fokozatosan piacosodó viszonyok változásait lekövetve egyfajta „pufferzónaként” szolgált. Az alkalmazkodás rendkívüli rugalmasságát láttuk megnyilvánulni a cserhelyi nők tömeges munkába állásán, majd vissza-háziasszonyosodásán keresztül, ami egyszerre jelentette a rendszer működésének biztosítását és az egyén védelmét. Ez a kettős természet felelős az interjúelemzések során a kutatói és tapasztalati nézőpont közti feszültségek döntő többségéért: míg külső nézőpontból a(z ön)kizsákmányolás tűnt ki, a tapasztalatokban a védelem és ismerősség dominált.

A házimunka a vizsgált korszak egészében alapvetően a nők feladata maradt – ezt az interjúalanyok sem kérdőjelezték meg. A kemény munkára való szocializáció és az 1960-as évektől kibontakozó, nagyarányú ingázás fontosabbá tette a háztartás szerepét, kiélezve a cserhelyi nők kettős terhelését. A legtöbb esetben „hármass hivatásról” beszélhetünk, hiszen a háztáji is nagyrészt a nők feladata volt – a gyás ideje alatt is. Ennek köszönhetően a nők énértelmezésében a munka csaknem minden esetben meghatározó elem volt, több esetben az önbecsülés jelentős forrása is. Bár a házimunkát az élet természetes részeként – ebben az értelemben nem munkaként – fogták fel, ennek nehézségei is megjelentek. A vízellátás lassú, elmaradó fejlesztése aránytalanul nehezé tette a reprodukív munkák elvégzését, az örökölt munkaethosznak ugyanakkor a fájdalomtűrés is része volt.

Ami a nők emancipációjából megvalósult, ezen hatalmas terhelés és rugalmas alkalmazkodás árán történt. A fizetett munka több esetben a függetlenség, például a válás eszközeül szolgált. A patriarchális berendezkedésen keletkező „réseket” több interjúalany is kihasználta: volt, aki a férj tartós távollétében anyósával hozott létre egyenrangú kapcsolatot és háztartást. Egy – kivételes – esetben egyenlő munkamegosztás volt a házastársak között. Az államszocialista rendszer ideológiai és gazdasági-társadalmi dimenzióban megnyilvánuló realitása között ellentmon-

dás húzódozott, amely – a legitimitás és a gyors utoléró iparosítás munkaerő-szükséglete okán – egyenlőséget hirdetett, miközben a hétköznapiak során továbbra is a nők reprodukzív, fizetetlen munkájára épített.

Az elemzés bemutatta, hogy a nők fizetett munkába való tömeges bevonását nem kísérte a házimunkák elosztása – ez nem is volt az állam érdeke –, amely további terheket rótt a nőkre. A statisztikai és kontextuális adatok alapján a nők munkába állása Cserhelyen sem a nemek közötti egyenlőséget, sokkal inkább az olcsó, képzetlen munkaerő-tartalék gazdasági körülményektől függő felszívását szolgálta. Az ingázás, a kétkeresős családmóddal kialakulása intézményesítette a nők kettős terhelését, amelyet rendkívül kedvezőtlen infrastrukturális ellátottság közepette kellett teljesíteniük, aránytalan súlyt helyezve a cserhelyi nőkre.

Mindezzel együtt és ezek ellenére az interjúalanyok mindegyike nagy fokú erőfeszítésekről, sokan cselekvőképességükről és erejükről, büszkeségükről és öntudatukról tanúskodtak. Zárásképp álljon itt ennek számomra legkedvesebb története, Teréz elbeszéléséből: „[T]erhesen álltam sorba, akkor még nem önkiszolgáló volt, és akkor az ember elém akart menni, aztán mondtam neki, ha én terhesen sorba állok, akkor maga is várja ki a sorát, és ott a sor vége. És akkor azt mondta, hogy ki vagyok én itt, hogy dirigálok? Mondom neki, hogy ugyanolyan senki, mint maga!”